

WARD LEEMANS

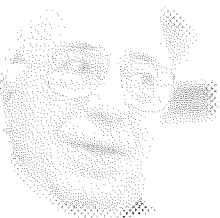
lezing

Leuven - 26-4-1999

Beeld en werkelijkheid.
Een sociologische reflectie
op de "tweede moderniteit".

Beeld en werkelijkheid.
Een sociologische reflectie
op de "tweede moderniteit".

Professor Frans Lammertijn,
decaan van de faculteit Sociale Wetenschappen

**Beeld en werkelijkheid.
Een sociologische reflectie
op de "tweede moderniteit".**
Professor Frans Lammertijn

Op één generatie tijd zijn wij van wereld veranderd. En we beseffen het niet. Dat is de stelling waarrond deze uiteenzetting is uitgebouwd. De beelden waarmee we aan onszelf en aan anderen de werkelijkheid voorstellen, de begrippen om over iets te spreken, de maatstaven om te (ver)oordelen, de criteria om een onderscheid te maken ... beantwoorden niet (helemaal) meer aan de sociale werkelijkheid. Zij dekken een werkelijkheid die anders is dan pakweg dertig jaar geleden, een werkelijkheid die veel gedifferentieerder is, minder klaar omljnd en eenduidig. Er is een proces van denominatie aan de gang. Beeld en sociale werkelijkheid zijn niet meer gesynchroniseerd.

Dit is uiteraard een stelling die om enige relativering vraagt. Die veranderingen hebben zich niet voltrokken in een periode van één generatie. Sommige zijn vroeger, andere zijn later ingezet. Sommige hebben zich al veel verder doorgezet dan andere. Momenteel is er wellicht vooral sprake van een mengeling van oud en nieuw. Bij bepaalde bevolkingsgroepen leeft het besef in een nieuwe maatschappij te leven, heel sterk. Anderen zullen ontkennen dat er in de tijdspanne van één generatie zoveel ten gronde is veranderd. En er zijn vele voorbeelden die hen overschot van gelijk geven. Misschien moeten we de uitgangstelling nog radicaler relativeren en ons de vraag stellen of zij geen hersenspinsel is van sociologen die - gebrand op collegiale en maatschappelijke erkenning - van de minste sociale evolutie, een fundamentele revolutie maken.

Zonder dit als een gezagsargument te willen gebruiken moet ik, als reactie op die veronderstelling, toch stellen dat ze met velen zijn, de sociologen die zeggen dat de westerse maatschappijen fundamentele veranderingen doormaken. En elk ervan heeft zo zijn eigen termen om dat nieuwe aan te duiden. Een (onvolledige) opsomming. We leven in: een postmoderne maatschappij (Bauman, 1997), een posttraditionele, een laat- of hoogmoderne maatschappij (Giddens, 1990, 1994, 1998b), een 'network society' (Castells, 1996, 1997, 1997), een postfordistische maatschappij (Rifkin, 1995; Gorz, 1997), een 'Erlebnisgesellschaft' (Schultze, 1993), een 'Multioptionsgesellschaft' (Gross, 1994), een 'post-labor-capital accord society' (Rubin, 1996), een 'Risikogesellschaft' (Beck, 1986 (1992)) ... Of nog: de actuele westerse maatschappijen kenmerken zich door een 'uitgebreide liberale moderniteit' die de eraan voorafgaande 'georganiseerde moderniteit' aan het aflossen is. (Wagner, 1994) Zij karakteriseren zich door een reflexieve of een tweede moderniteit en niet meer (of althans in mindere mate) door de eenvoudige of de eerste moderniteit die eigen is aan de industriële maatschappij. (Beck, 1986, 1992, 1997) De 'first-phase modernization' wordt opgevolgd door de 'second-phase modernization'. (Giddens, 1998b, 214)

Het is met behulp van de laatst vermelde concepten en de theorie waarbinnen zij kaderen dat nu een overzicht wordt gegeven van een aantal belangwekkende veranderingen op de domeinen van economie en arbeid; cultuur, zingeving en relatievorming; staat en politiek. Telkens wordt aangegeven welke hun relevantie is voor mens en maatschappij. In een vierde paragraaf pogen we het geheel van die ontwikkelingen te vatten in een theoretisch kader. Zodoende poog ik de basisstelling die prof. dr. E. Leemans zijn studenten altijd heeft voorgehouden, te volgen. Sociologie is een wetenschap die zich beweegt binnen de driehoek van empirie, beleid en theorie. Empirie zonder theorie is dood, theorie zonder empirie een spelerei en waartoe dient wetenschap als ze het leven van de mensen er niet beter op maakt.

Par. 1. Economie en arbeidsbestel

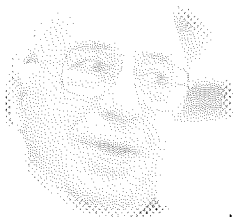
In de na-oorlogse periode tot pakweg het midden van de jaren zeventig - de Fransen spreken over de 'Trente Glorieuses' - hebben de hoog geïndustrialiseerde maatschappijen op economisch vlak een systeem geconstrueerd dat nu, stukje bij beetje, aan het verdwijnen is en vervangen wordt door een nieuw. Maar in ons denken gebruiken we nog altijd de categorieën waarmee de industriële maatschappij ons vertrouwd heeft gemaakt. De maatstaven om arbeid als atypisch te definiëren zijn deze van de voltijdse betrekking, met een vast contract, binnen vooraf vastgelegde uren. Wat hiervan afwijkt is voor sommigen minderwaardig en/of een teken van sociale achteruitgang. Binnen de actieve bevolking zijn er twee categorieën: de werkenden en de werklozen. Werken is iets dat gebeurt op een daartoe speciaal ingerichte plek. Een bedrijf is iets lokaliseerbaar. De bevolking is ingedeeld in klassen. Hun belangen worden vertegenwoordigd door vakbonden en patronale organisaties, die elkaar regelmatig ontmoeten binnen de daartoe voorziene kanalen en die om de twee jaar (als het even meezit) een interprofessioneel akkoord afsluiten. Binnen de economie onderscheiden we een primaire, een secundaire en een tertiaire sector. En we worden geacht gekrenkt te zijn in onze nationale trots wanneer een of andere buitenlandse groep andermaal een stuk vaderlandse industrie opkoopt. In welke mate komen deze beelden nog overeen met de maatschappelijke werkelijkheid?

1. Nieuwe economie

Laat ons beginnen met enkele beschouwingen over de economie. Tegen het midden van de jaren zeventig kreeg de economie in de westerse landen af te rekenen met de gevolgen van haar eigen successen en problemen. Het streven naar meer rationaliteit (omwille van de rendabiliteit), zelf een gevolg van de (inter)nationale competitie, heeft haar voor een aantal problemen geplaatst waarvoor ze sindsdien op zoek is gegaan naar oplossingen. Het was weliswaar mogelijk geworden op grote schaal en goedkoop gestandaardiseerde goederen te produceren, maar wat doe je daarmee op markten die relatief verzadigd zijn; op markten die almaar minder vragen naar standaardartikelen en almaar meer naar op-maat-van-de-consument gemaakte goederen en diensten. Overigens, met de productie van gestandaardiseerde producten is in de westerse landen, met hun hoge productiekosten, hoe langer hoe minder winst te maken. Arbeid fragmenteren (taylorisme, fordisme) mag dan al de efficiëntie verhogen, maar die ben je zo weer kwijt wanneer blijkt dat de werkvloer zich verzet tegen het verlies aan autonomie, tegen de degradatie van arbeid, tegen het arbeidstempo; wanneer keer op keer weer blijkt dat een bureaucratie niet zo makkelijk onder controle te houden is en haar eigen wetmatigheden creëert. Onder druk van deze gevolgen werd de rationaliteit waarop het systeem berustte, gaande weg irrationeel. Geconfronteerd met die drie soorten grenzen - marktgrenzen, sociale grenzen en efficiëntiegrenzen - is het bedrijfsleven verse lucht gaan zoeken.

Op macro-economisch vlak heeft de zoektocht ernaar geleid tot het ontstaan van een andere economie: een 'informatie-economie' en een mondiale economie.

Het is een 'informatie-economie' (Castells, 1996, 66) en niet meer een industriële economie omdat de productiviteit en de competitiviteit van bedrijven, regio's, naties ... in essentie afhankelijk is van hun capaciteit om informatie te genereren, te verwerken en toe te passen. Vanaf het begin van de jaren zeventig is een nieuw technologisch paradigma ontstaan;

een paradigma gebaseerd op een geheel van informatietechnologieën: de micro-elektronica, de computertechnologie, de telecommunicatie, de opto-elektronica, de gentechologie. 'Being digital' is de titel van een werk van Negroponte (1995). Wij zijn een digitale wereld binnen getreden. En het einde ervan is bijlange na nog niet in zicht. Zoals een computerspecialist het uitdrukte: "Mijn droom is het ooit een computer te maken die fier is op mij." Dit nieuwe technologisch paradigma is gaandeweg de reikwijdte van de industriële economie gaan veranderen (ze werd globaal) en de dynamiek ervan. Er ontstond een nieuwe competitiegolf tussen de economische actoren; een competitie die aanleiding gaf tot grondige product- en procesinnovaties. De "power of technology" werd gebruikt "to serve the technology of power". (Castells, 1996, 52) De kaarten werden dooreengeschud. Sommige firma's, sectoren, regio's, landen ... kregen de wind in de zeilen en op een al even disproportionele wijze heeft zich op andere plaatsen een proces van creatieve destructie in gang gezet. En het zal, ten tweede, duidelijk zijn dat een omwenteling van een dergelijke omvang niet mogelijk is zonder sociale, culturele en institutionele transformaties.

De nieuwe economie is, ten tweede, een mondiale economie omdat de kernactiviteiten van productie, consumptie en circulatie evenals hun componenten (kapitaal, arbeid, grondstoffen, management, markten, informatie, technologie) georganiseerd zijn op een mondiale schaal. De nieuwe ICT-infrastructuur geeft deze economie de capaciteit om 'in real time' te functioneren als een eenheid op planetaire schaal. Boekenkasten vol zijn er ondertussen geschreven over mondialisering, over de vele uitzichten ervan (economisch, politiek, cultureel ...), over het specifieke karakter en de gevolgen ervan, over de relatie tussen het lokale en het globale, over de vraag of dit nu echt zo een nieuw fenomeen is (ja, zeggen sommigen, er is immers een onderscheid tussen internationalisering, transnationalisering en mondialisering van de economie) enz. Het is hier niet de plaats om daar op in te gaan. Hoe de antwoorden op elk van die vragen ook mogen luiden, vast staat dat de ontwikkeling van een geïntegreerd internationaal productiesysteem de structurele voorwaarden creëert voor de ontwikkeling van een mondiale economie. Er is immers zoiets ontstaan als een mondiaal marktpincipe en een mondiale marktdiscipline. (Hoogvelt, 1997, 123-124) Het eerstgenoemde begrip verwijst naar het feit dat er zich een dominante standaard van prijs, kwaliteit en efficiëntie begint op te dringen aan het aanbod van goederen en diensten. De tweede term wijst naar de internalisering van die structurele integratie in het gedrag van de economische actoren. Het bewustzijn van een mondiale competitie dwingt individuen en groepen, en zelfs regeringen, zich te conformeren aan de internationale standaarden van prijs en kwaliteit. Dagelijks worden we eraan herinnerd - hetzij via eigen ervaringen, hetzij via de media - dat wij ons moeten conformeren aan deze standaarden of dat we anders de competitie zullen verliezen, ons werk zullen kwijtraken. Werknemers worden ertoe gebracht te aanvaarden dat het 'normaal' is dat hun jobs verloren gaan omdat hun onderneming 'moet verhuizen' naar die plaatsen waar de lonen lager zijn en de sociale wetgeving minder streng is. Het is voldoende dat een onderneming dreigt met delokalisatie opdat de arbeiders hun eisen zouden milderden en ze eventueel aanpassen aan de voorwaarden van de wereldmarkt. Mondialisering: "Een mythe met een disciplinerende kracht" is de titel van een artikel dat onlangs in De Standaard werd gepubliceerd. En de ondertitel: "Potentiële mondialisering doet ons zonder morren in de pas lopen". (Bohets, 1999)

2. Netwerkonderneming

De nieuwe - 'informationele' en mondiale - economie kenmerkt zich niet alleen door een

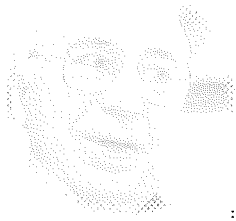
nieuw technologisch model, maar ook door een nieuwe organisatorische logica. De doelstelling ervan is: omgaan met de onzekerheden gecreëerd door de snelle veranderingen in de economische, institutionele en technologische omgeving van de onderneming. Het organisatorisch model van de grootonderneming, afgestemd op een massaproductie voor een massaconsumptie en gekenmerkt door zijn verticale en bureaucratische structuren, is aan het afbrokkelen. Het leent zich niet meer voor een situatie waarin men moet inspelen op de individuele smaak van de klant en producten voortdurend moet diversifiëren en vernieuwen. Alles moet inderdaad op maat van de klant, op het moment dat hij/zij dat wil, in de hoeveelheid, in de kleur, de vorm, de smaak ... die hij/zij wil. Standaardmaten verdwijnen, het individu wordt de norm. De massaproductanten uit de periode van de industriële maatschappij zochten naar 'economies of scale' (schaalvoordelen). Nu zoeken de producenten naar 'economies of scope' (maximale beantwoording van een steeds wisselende vraag op de markt). Niet (enkel) meer massamarkten, maar nichemarkten. De bedrijven gaan ook nieuwe managementmethoden hanteren. Bepaalde elementen ervan zijn welbekend: het 'just-in-time' systeem van toelevering, de totale kwaliteitscontrole van de producten tijdens het productieproces, de betrokkenheid van de werknemers - beter: van de medewerkers! - in het productieproces door teamwerk, beloning in functie van teamprestaties, decentralisatie van initiatief, grotere autonomie op de werkvloer, platte managementhiërarchie ... Via het oprichten van netwerken met andere ondernemingen wordt er gestreefd naar organisatorische flexibiliteit. En de ondernemingen zelf zijn een netwerk aan het worden. Hun eenheden krijgen, binnen zekere grenzen, een grote mate van autonomie. Ze kunnen zelfs optreden als elkaars concurrenten, uiteraard binnen een globale strategie.

Welke organisatievorm in de plaats zal komen, is moeilijk te zeggen. Het zullen er wellicht meerdere zijn, voor een deel afhankelijk van product en sector. Maar wellicht zullen ze hoe dan ook gebaseerd zijn op netwerken. Onder omstandigheden van snelle technologische en economische verandering, worden netwerken - niet ondernemingen - de feitelijk opererende eenheid. De netwerkonderneming is geboren. De onderneming wordt een project. (Castells, 1996, 171) Belangrijk om onderstrepen is dat het verlaten van de idee van de grootonderneming met haar tendens tot standaardisering, met haar verticale commandoketen enz., niet in tegenstelling staat tot de fundamentele principes van het kapitalisme, met name de maximalisering van de winst, en de aldaar heersende eigendomsverhoudingen en dominante belangen, maar er integendeel door vereist is.

3. Arbeidsmarkt

Het is evident dat de 'nieuwe economie' samen met de ontwikkelingen op organisatorisch vlak ook haar weerslag heeft op de arbeidsmarkt.

Wij evolueren - zo luidt een reeds wat oudere stelling - naar een postindustriële, een tertiaire, een dienstenmaatschappij. Er valt in onze hoog geïndustrialiseerde landen inderdaad een voortdurende daling te constateren van de tewerkstelling in de nijverheid (na de bijna verdwijning van de tewerkstelling in de landbouw) en er is ontegensprekelijk een stijging van de tewerkstelling in de dienstensector. Maar wat we meemaken is niet zozeer de verschuiving van de secundaire naar de tertiaire sector, maar het in elkaar schuiven van sectoren en, derhalve, het betekenisloos worden van dit onderscheid. (Blanpain, 1997, 18-19) Naarmate economieën complexer worden, moeten we de concepten via dewelke we de economische activiteiten categoriseren, diversifiëren en zullen we het oude onderscheid tus-

sen deze drie sectoren moeten verlaten. Meer nog: het wordt stilaan een epistemologisch obstakel voor het begrijpen van onze maatschappij.

Op een gelijkaardige wijze praten we heden ten dage nog over arbeid en werkloosheid. Net alsof dat eenduidige categorieën zouden zijn. Niets is minder waar. Beeld en werkelijkheid dekken elkaar slechts nog ten dele. Wat is werkloos zijn? Naast de uitkeringsgerechtigde volledig werklozen zijn er nog veel categorieën 'werklozen'. Alles samen zijn er in België zo'n 1.100.000 mensen die op de een of andere wijze klant zijn bij de RVA. Velen bevinden zich in een soort van transitie situatie: tussen werk en werkloosheid, tussen werk en (brug)pensioen, tussen werk en onderwijs, tussen werk en huishoudelijk werk ... Omgekeerd hebben er nog nooit zoveel mensen betaald werk gehad als nu het geval is. Met dien verstande dat wie werkt, met de dag minder en minder beantwoordt aan het standaardbeeld van de voltijdse, onder een vast contract en op regelmatige uren tewerkgestelde werknemer. Met andere woorden, naast wie werkt is er niet alleen de blijvend grote (en diverse) groep van werklozen. Er is ook een grote, flexibele, plurale, risicovolle, precaire en instabiele markt van ondertewerkstelling aan het groeien. (Beck 1992, 143) Het zal duidelijk zijn dat die tweede arbeidsmarkt de eerste onder druk zet. Voor Castel (1995, 409 e.v.) situeert zich hier de kern van de nieuwe sociale kwestie. Zij kristalliseert zich onder drie vormen: de destabilisering van de stabielen, de installatie in de precariteit (sommige groepen uit de bevolking wisselen frequent korte periodes van tewerkstelling af met periodes van werkloosheid - het zijn 'permanente interimarissen' geworden - en het opduiken van de overtolligen. Er manifesteert zich een gebrek aan plaatsen in de sociale structuur, plaatsen in de betekenis van posities waaraan een sociale nuttigheid en een publieke erkenning gekoppeld is. Maar het vroegere beeld van de gestandaardiseerde arbeid en van de volledige tewerkstelling is al die jaren wel de leidraad geweest voor de vormgeving aan bijvoorbeeld de sociale bescherming. De kern van het probleem - of beter van de oplossing ervan - is er dan ook een van "... de déconnecter du 'travail' le droit d'avoir des droits ." (Gorz, 1997, 90)

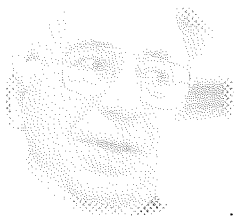
Aan de basis van die opdeling ligt een fundamentele transformatie van de arbeid, van de werknemers en van de arbeidsorganisatie. Ze is zich overal in onze maatschappijen aan het manifesteren. (Castells (1996, 272) Het overheersende arbeidsmodel in de nieuwe informatie-economie bestaat enerzijds uit een kern van functioneel flexibele arbeidskrachten en anderzijds uit meerdere periferieën met 'wegwerparbeiders', die geautomatiseerd kunnen worden en/of ingehuurd/ontslagen afhankelijk van de vraag op de markt en de arbeidskosten. Daarenboven leent de netwerkvorm van de bedrijfsorganisatie zich gemakkelijk tot het externaliseren van arbeid, onder meer via allerlei vormen van 'outsourcing'. De 'post-entrepreneurial' firma heeft haar intrede gedaan (Hoogvelt, 1997, 142) Deze transformatie heeft onze instituties dooreen geschud en een crisis geïnduceerd in de relatie tussen arbeid en maatschappij.

Ten vierde is er de mondialisering van de arbeidsmarkt. Hiermee is niet gezegd dat arbeidskrachten een onbeperkte bewegingsvrijheid zouden hebben; wel dat hoe meer het proces van economische mondialisering zich doorzet, dus te sterker de druk zal zijn tot nivellering van de arbeidsvoorwaarden (lonen, niveaus van sociale bescherming ...) van de arbeidskrachten in verschillende landen. (Castells, 1996, 238) Bijzonder illustratief in deze is *'De wereld aan het werk. Politiek en economie in de 21ste eeuw'*, een boek van Reich (1993), de minister van arbeid in de eerste regering Clinton. Hij schetst er hoe steeds meer Amerikaanse werknemers de concurrentie ondervinden van steeds meer mensen, hoe

bepaalde categorieën werknemers (de productiewerkers) daardoor in een zinkend schuitje terechtkomen, anderen (de persoonlijke dienstverleners) op een zwalpend schip en nog anderen (de symbolisch analisten - zijnde de probleemonderkeners, de probleemoplossers en de strategische makelaars; stuk voor stuk hooggeschoolde werknemers die symbolen - gegevens, woorden, mondelinge en visuele representaties - manipuleren) in de lift. De inkomensongelijkheid neemt toe. De laatstgenoemde groep trekt zich terug in hun 'gated communities', in hun - vaak ook letterlijk - afgesloten gemeenschappen. Een sprekend voorbeeld van de concurrentie waarmee de productiewerkers af te rekenen hebben. Het 'Woordenboek der Nederlandsche Taal' (37 boekdelen, 42.000 pagina's, 90.000 artikelen ...) is in India op CD-ROM gezet. Een ploeg Nederlandsonkundige tiksters heeft de klus geklaard in acht maanden. Ze mochten daarbij niet meer dan één fout maken op 15.000 ingevoerde karakters. Ze deden dubbel zo goed. Hun methode? Dezelfde tekst door minimaal twee typistes laten invoeren. De kans dat beiden dezelfde fout maken is klein. (Permentier, 1995)

Ten vijfde is er de impact van de revolutie van de informatietechnologie op het arbeidsproces. Empirisch onderzoek heeft aangetoond dat hoe breder en hoe dieper de verspreiding van geavanceerde informatietechnologieën in bedrijven en kantoren, des te groter de behoefte aan autonome, goed geschoolde werknemers die hun werk zelf kunnen programmeren en erover beslissen. Deze technologieën vragen een grotere vrijheid voor beter geïnformeerde werknemers. De massieve verspreiding van informatietechnologieën heeft gelijkaardige effecten teweeggebracht in bedrijven, kantoren en dienstverlenende organisaties: namelijk het vervangen van werk dat gecodeerd kan worden in programmeerbare sequenties en het opwaarderen van arbeid die analyse, beslissing en herprogrammering in 'real time' vereist, iets wat alleen de menselijke geest kan. Het nieuwe productiesysteem vereist een nieuwe arbeidskracht. Deze individuen die niet in staat zijn informatievaardigheden te verwerven worden bedreigd met uitsluiting of gedegradeerd tot uitvoerende arbeiders. (voor meer info, zie Castells, 1996, 240-251)

In het verlengde van al deze ontwikkelingen zijn ook armoede en uitsluiting begrippen geworden die verwijzen naar een andere inhoud dan twintig, dertig jaar geleden. Met het proces van modernisering heeft ook het begrip 'sociale uitsluiting' een andere inhoud gekregen. Door meerdere auteurs wordt erop gewezen dat de categorieën die nu uitgesloten worden van een ander type zijn dan de uitgesloten in de industriële maatschappij. Het gaat over : '... des valides invalidés par la conjoncture' (Castel, 1995, 434), over 'les normaux inutiles', niet over 'les anormaux incapables'. (Donzelot, 1996, 59) "Les nouvelles exigences du travail transforment des producteurs en invalides." (Gauillier, 1996, 221) Het is met andere woorden niet een of andere handicap die hen belet te participeren aan het arbeidsproces, niet hun leeftijd of gezondheidstoestand, niet een of andere culturele achterstelling, niet een of andere deficiëntie. Het gaat om nieuwe probleemgroepen met een nieuw profiel; groepen die vragen om aangepaste vormen van sociale bescherming. (Lammertyn, 1998) Voor hen is de passieve verzorgingsstaat, die niet veel meer doet dan uitkeringen verstrekken, geen oplossing. Er wordt gepleit voor een actieve verzorgingsstaat. (Rosanvallon, 1995) Of nog, voor een: 'Social investment state', een staat die waar mogelijk investeert in menselijk kapitaal. (Giddens, 1998a, 117 e.v.)

4. Collectieve arbeidsverhoudingen

Wat voorafgaat kan niet zonder gevolgen blijven voor het stelsel van de collectieve arbeidsverhoudingen. Zoveel is duidelijk. De afspraken die in het Sociaal Pact betreffende deze materie werden gemaakt, hebben gedurende jaren hun deugdelijkheid bewezen. Maar de ontwikkelingen op het vlak van arbeid en economie zijn de organen die in dit kader werden uitgebouwd aan het doorkruisen. Denk aan de impact van mondialisering, netwerkvorming tussen bedrijven, externalisering van arbeid. In de woorden van Sels & Van Hoogtem (1993, 190): nieuwe gesprekspartners (milieu-, consumenten-, derde en vierde wereldbeweging) schuiven mee aan de onderhandelingsstafel en in het zorg daarvan komen nieuwe thema's op de agenda. Dergelijke ontwikkelingen kunnen volgens hen het failliet van de huidige onderhandelingsstructuren blootleggen. Bedrijf-sector-land zijn immers onderhandelingsaggregaten die refereren aan een industriële anatomie die tot verdwijnen gedoemd is. In de plaats daarvan zullen regio's, landengemeenschappen, bedrijfsnetwerken en multinationale ondernemingen op de voorgrond treden. Voor die nieuwe partners, thema's en niveaus voldoen de nu gestandaardiseerde procedures en kanalen van overleg niet meer. Kaderovereenkomsten, die inhoudelijke normen vastleggen, zijn in hun ogen wellicht het enig werkbare alternatief.

5. Fordisme en postfordisme

Het voorgaande samenvattend: wij zijn de stap aan het zetten van een fordistische naar een postfordistische of flexibele productie. Uiteraard gebeurt dit geleidelijk en niet in alle sectoren even snel. Sommigen spreken zelfs over een 'tijdloos taylorisme'. Maar de trend is gezet. De sociale orde van het fordisme kenmerkte zich door een aantal interne contradicties, door Harvey samengevat in het woord rigiditeit (Harvey, 1990, 142). Het trefwoord bij uitstek voor het postfordisme is 'flexibiliteit': flexibele productie, flexibele arbeidsprocessen, flexibele producten, flexibele arbeidsmarkten, flexibele consumptiepatronen, temporele en contractuele flexibiliteit, loonflexibiliteit ... Maar ook: flexibel onderwijs. De nieuwe universitaire politiek, aldus toenmalig Minister van Onderwijs L. Van Den Bossche in zijn toespraak ter gelegenheid van de opening van het academiejaar 1998-1999 de Universiteit Gent, moet er een zijn van flexibilisering: een meer gedifferentieerde universiteit, waar het 'leitmotiv' niet langer is 'meer van hetzelfde', maar 'laat duizend bloemen bloeien.' Concreet luidt het dan: niet de instelling maar de student moet de maat der dingen bepalen, modularisering van de opleiding, afleveren van 'diploma's met een onderhoudscontract', herdenken van de relatie tussen leren en werken enz. (Van den Bossche, 1998)

Flexibel onderwijs en zelfs flexibele identiteiten. Hiermee is meteen gezegd dat de nieuwe tendensen niet beperkt blijven tot de wereld van arbeid en economie. Zij verwijzen ook naar de ruimere maatschappelijke context waarbinnen de beide zich situeren. En dit brengt ons dan naar de vraag naar de sturende kracht van het economisch gebeuren voor de rest van de maatschappij. Om te kunnen functioneren heeft het postfordisme (net als het fordisme overigens) een maatschappelijke omgeving nodig die functioneel is voor de objectieven die het zich stelt: een cultuur, een mentaliteit ('The winner-take-all society' (Frank & Cook, 1995) - De slogan van Nike voor de Olympische Spelen van Atlanta: "Men wint de zilveren medaille niet, men verliest de gouden medaille"). Het vraagt om een overheid, een wetgeving, enz. ... die bijdraagt tot haar wijze van produceren. Een overheid die regu-

leert dat er gedereguleerd moet worden, bijvoorbeeld. Dit is dan ook de reden waarom fordisme en postfordisme wel eens aangeduid worden als 'ways of life'. Waarmee de invloed van economische ontwikkelingen op het gehele maatschappelijk leven wordt aangeduid. De verleiding is groot om dogmatisch te gaan denken. Laat het ons zo stellen dat er een zeer sterke invloed uitgaat van het economisch gebeuren op de politiek, de cultuur enz.; maar dat deze sferen ook een eigen ontwikkelingsdynamiek kennen. Dit zal blijken uit de punten die volgen.

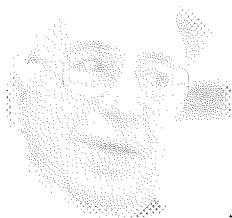
Par. 2. Cultuur, individu en gezin

Een tweede domein waarop beeld en werkelijkheid uiteen groeien is dat van de cultuur. Met name zal hier worden ingegaan op een aantal verschuivingen die zich voordoen in de institutionele vormgeving aan het (inter)menselijk gedrag. Zij worden aangeduid met begrippen als individualisering, secularisatie, democratisering van de interpersoonlijke verhoudingen, culturele mondialisering, postmodernisme, enz. Van die vele boeiende thema's, worden er twee verder uitgediept: het proces van individualisering en de verschuivingen die zich manifesteren binnen de primaire relaties.

1. Einde van het 'geformatteerde' individu

Laat ons beginnen bij het algemene thema van de maatschappelijke sturing van menselijk gedrag. Misschien zijn wij er ons niet altijd even goed van bewust, maar we zijn het gewend mensen te zien als rolspelers. Wij zijn het gewend hen het programma dat kleeft aan hun sociale positie, als het ware te zien afwerken. We verwachten ook een zekere consistentie in hun handelen, een bepaalde homogeniteit. Een eenheid gebaseerd op een cultuur en enkele algemene door de mensen verinnerlijkte waarden. Iemand is een ongeschoold arbeider, een jonge vrouw, een oude man, een vreemdeling ... en dus.

Dit denken komt uit een maatschappij waar er een grote congruentie was tussen wat een individu dacht, deed ... en de groep waartoe het behoorde. Akkoord, twintig à dertig jaar geleden bestond er zeker geen perfecte overeenkomst tussen verwachting en gedrag. Er waren tal van afwijkingen. En die afwijkingen kregen lange tijd een negatief etiket opgeplakt; wat er op wijst dat de norm stand kon houden. De normering van het menselijk handelen is niet verdwenen. Zij is als het ware een paar verdiepingen hoger gaan staan; zij is niet langer een concrete gedragsrichtlijn maar een kadernorm geworden. Zodoende is zij de mogelijkheid gaan bieden voor vele vormen van invulling. Kiezen tussen die mogelijkheden wordt de opdracht. En de mogelijkheden waartussen gekozen kan worden nemen almaar toe. Mede dank zij de mondialisering is duidelijk geworden dat men zijn leven op veel wijzen kan gaan vormgeven. Met andere woorden het (sociale) leven is veel minder dan een generatie terug gefixeerd door de instituties. Wat mensen doen en zijn, kan niet meer beschouwd worden als de verwezenlijking van een 'programma' vastgelegd via een proces van socialisatie dat zorgt voor de internalisering van enkele centrale waarden. De 'geformatteerde' mens is aan het verdwijnen. (Dubet & Martucelli, 1998, 45) Er voltrekt zich als het ware een proces van de-institutionalisering waarbij de sociale ervaring van de individuen in de plaats komt van hun sociale rollen. Deze mutatie is niet te herleiden tot een crisis of een onzekere postmoderniteit. Zij maakt deel uit van het programma van de tweede moderniteit. Het individu wordt een actor, een ontwerper, een puzzelaar, een regis-

seur van zijn/haar eigen biografie, identiteit, sociale netwerken, engagementen en overtuigingen. De standaardbiografie wordt dus een 'keuzebiografie', een 'reflexieve biografie', een 'do-it-yourself' biografie. (Beck, 1992, 135) Of nog: "In de restaurants van het leven is de dagschotel vervangen door eten à la carte" (Huysse, 1994, 40)

Om een en ander te concretiseren. De vroeger - in de periode van de eerste moderniteit, om de terminologie van Beck te gebruiken - reeds van bij de geboorte vaststaande sekserollen verliezen hun vanzelfsprekendheid. Het feit geboren te zijn in een katholiek gezin 'verplicht' mensen niet meer voor de CVP te stemmen, zich aan te sluiten bij de takken van het ACW, naar een katholieke onderwijsinstelling te gaan, naar de K.U.Leuven bijvoorbeeld ... stuk voor stuk zaken die vroeger min of meer vanzelfsprekend waren. De identificatie met een beweging, een partij, een zuil ... neemt zienderogen af. In plaats daarvan zijn er vele, in reikwijdte beperkte kaders voor identificatie waar men op tijdelijke basis een beroep op doet. Het feit te behoren tot een bepaalde sociale klasse resulteert niet meer in dezelfde mate in een voor die klasse kenmerkende consumptiestijl. Er voltrekt zich als het ware een scheiding tussen productie en consumptie. Houdingen en levenswijzen worden door heel wat andere variabelen bepaald dan alleen maar door de beroepspositie. Hetzelfde kan worden gesteld van de traditionele leeftijdsspecifieke rollen. De OPAL's (Old People with an Active Lifestyle) hebben hun intrede gedaan, de 'zilvervossen', de 'grijze panthers' ...

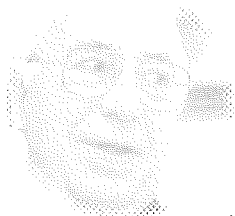
Van 'theemutscultuur naar walkman-ego'. Dat zijn de woorden die de Nederlandse socioloog Kunneman gebruikt om deze verschuiving aan te duiden. "De culturele stempeling van identiteiten en de vorming van het super-ego worden gedeeltelijk losgemaakt van collectief gedefinieerde en bewaakte morele schema's en van de alwetende en de almachtige Vader, respectievelijk de leraar, de dominee en de directeur als personificatie daarvan. De personen gaan niet langer grotendeels schuil onder de theemuts van de zuil, levensbeschouwing of politieke beweging waartoe ze behoren, maar raken verwickeld in een proces van levensbeschouwelijke individualisering. (Kunneman, 1996, 15) Individualisering betekent dat de greep van de theemutscultuur op de identiteit van individuen langzaam maar zeker aan het verzwakken is. "De lijm waarmee de theemutsen aan de hoofden vastgeplakt zitten laat langzaam los. Bovendien verveelvoudigen zij zich, zodat individuen kleinere, gestapelde en wisselende theemutsen gaan dragen, in ons land bijvoorbeeld een hash-rokende Che Guevara bewonderende Ajax-fan die een tijd actief is in de homobeweging, daarna salesmanager wordt bij Philips en in zijn vrije tijd gespreksgroepen leidt bij de Rode Hoed ... de theemuts gaat af en de walkman gaat op, en dat maakt groot verschil." (Kunneman, 1996, 46-47)

Het begrip individualisering geeft aanleiding tot veel misverstanden. De gelijkstelling ervan met individualisme of egoïsme is een eerste. Dit is niet de betekenis waarin (het merendeel van de) sociologen dit begrip gebruiken. Het woord verwijst naar de bron, de oorsprong van de zingeving, niet naar de inhoud ervan. En die bron ligt veel meer dan vroeger bij het individu, niet bij een of andere collectiviteit. Twee: individualisering staat niet gelijk met volledige vrijheid. De vrijheid die men heeft, is er een van kiezen tussen vele mogelijkheden, maar er blijft hoe dan ook de dwang om te kiezen. Er is keuzemogelijkheid, maar is ook keuzedwang. "In post-traditional contexts, we have no choice but to choose how to be and to act." Giddens (1994, 75) En - ten derde - is er zeker en vast nog een relatie tussen de sociale positie van individuen en de sterkte van de collectieve, respectie-

velijk individuele sturing. Het is, zo stellen Beck & Beck-Gernsheim (1996, 29), noodzakelijk elke groep, elk milieu, elke regio te onderzoeken om te bepalen in hoeverre het individualiseringsproces er zich heeft doorgezet. Individualisering verwijst naar een trend. In dezelfde lijn ligt het gegeven dat individualisering geen nieuw fenomeen is. Het bestond eeuwen geleden ook al, maar dan wel enkel bij de toplaag. Gaandeweg heeft het zich uitgebreid: van rijk naar arm, van stad naar platteland, van mannen naar vrouwen. De geschiedenis van individualisering is er ook een van democratisering.

Individualisering is een gevolg van de mogelijkheden die de ontwikkeling van de eerste moderniteit biedt en van de eisen die ze stelt. Verantwoordelijk ervoor zijn vooreerst de materiële levensomstandigheden waarin de mensen leven: meer leef-tijd (stijging van de levensverwachting: momenteel 81,1 jaar voor de vrouwen, 74,7 jaar voor de mannen), meer vrije-tijd (minder arbeidstijd door verkorting van de werkweek, de toename van het aantal vakantiedagen, toename van de voor- en de post-actieve periode), meer loon (door de hogere lonen kregen de mensen meer speelruimte; goederen voorheen voorbehouden voor de beter betaalden, zijn nu voor bijna iedereen toegankelijk ...) Kortom: de lift van de vooruitgang heeft ons met zijn allen een paar verdiepingen hoger gebracht. Dit betekent niet dat de sociale ongelijkheden verdwenen zijn. Hoe dan ook, dit surplus aan economisch kapitaal geeft de materiële mogelijkheden om los te komen van anderen, de materiële afhankelijkheid vervalst of wordt afgezwakt. Ook de zekerheden geboden door de verzorgingsstaat hebben hierbij een rol gespeeld. Ten tweede is er de toename van het cultureel kapitaal. Door de democratisering van het onderwijs is niet alleen het algemene opleidingsniveau verhoogd. Er is een toenemend aantal kinderen uit de arbeidersmilieus dat verder studeert en bij de generatiestudenten aan de Vlaamse universiteiten hebben de vrouwelijke studenten sinds kort de mannelijke ingehaald. Iemand die onderwijs gevolgd heeft, wordt de producent van zijn/haar sociale biografie. Naarmate de vorming van iemand in duur toeneemt, verdwijnen de traditionele oriëntaties, wijzen van denken en levensstijlen en worden ze vervangen door universele vormen. Een derde motor van de individualisering is de arbeidsmarkt en dit via de beroepsmobiliteit, de plaats van tewerkstelling, het soort van tewerkstelling, de veranderingen in de sociale lokatie die de arbeidsmarkt initieert... Mensen worden relatief onafhankelijk van de overgeërfde of nieuw gevormde banden (familie, buurt, vrienden, partner...). In de industriële maatschappij viel de gezinsmobiliteit samen met die van de man. Momenteel eist de arbeidsmarkt zowel van de man als van de vrouw een zekere mobiliteit. Dit zijn stuk voor stuk krachten die, afzonderlijk en in combinatie, het proces van individualisering voeden.

Individualisering brengt een grotere mate van vrijheid met zich mee, een surplus aan kansen tot zelfontplooiing. De beloften van de moderniteit worden ingelost. Mensen worden geëmancipeerd uit het keurslijf van de tradities waarin het dagelijkse leven gevangen zat. Emancipatie ook uit de vele vormen van afhankelijkheid van anderen. Bijvoorbeeld de bevrijding van de vrouw, de verzelfstandiging van de jongeren. Maar individualisering creëert ook risico's. Een modern leven leiden is moeilijk. (Beck & Beck-Gernsheim, 1996, 29-31) De 'collectieve gewinning', het 'sociale instinct' is er niet meer. Het leven heeft zijn zelfevident karakter verloren. Heel wat mensen ondernemen dan ook pogingen om te ontsnappen aan de 'tirannie van de mogelijkheden' en vluchten in magie en mythe. Zij gaan op zoek naar autoriteiten die tussenkomen in hun sociale en psychische leven; autoriteiten die hen hun vrees voor vrijheid doen verminderen en hen bevrijden van de vraag: 'Wie ben ik en wat wil ik?' Dit creëert een markt voor antwoordfabrieken, een psychoboom, een aan-

zwellende stroom van adviesliteratuur... In zijn 'Kinder der Freiheit' schrijft Beck dat diegenen voor wie de vrijheid een kooi geworden is, de vrijheid van de kooi gaan opzoeken. "Wo die Freiheit zum Käfig wird, suchen viele die Freiheit des Käfigs." (Beck, 1997b, 22). En met die laatstgenoemde kooi verwijst hij dan naar de nieuwe en de oude religieuze bewegingen, fundamentalismen allerhande (ecologische, religieuze, etnische), drugs, geweld, de terugkeer van de 'roep om de gendarme', naar de 'Promise keepers' in de VSA ... De postmoderne mannen en vrouwen, aldus Bauman (1997, 3) hebben een portie van hun zekerheid ingeruild voor een portie geluk en vrijheid. Zij waren ontevreden met de moderniteit. De door haar geboden zekerheid tolereerde te weinig vrijheid in het nastreven van individueel geluk. Maar ook de postmoderniteit creëert haar ontevreden. De vrijheid in het nastreven van geluk tolereert al te weinig zekerheid ... Eentonige en slaapverwekkende dagen zijn het lot van wie zekerheid zoekt, slapeloze nachten zijn een vloek voor wie vrij is. Kortom, leven met een overaanbod aan opties, leven in een 'Multioptionsgesellschaft' (Gross, 1994) is niet makkelijk.

Een grote sociale diversiteit is een derde gevolg van dit individualiseringsproces. Enzensberger, een Duits dichter en essayist, spreekt in dit verband van een 'Exotik des Alltags', een 'exotisme van het alledaagse leven': "In de marktsteden van Beieren, de dorpen van het Eifelgebergte, de kleine steden in Hollstein wonen nu figuren waar men dertig jaar geleden niet eens het bestaan van kende. Bijvoorbeeld: golfspelende beenhouwers, uit Thailand geïmporteerde echtgenotes, veiligheidsagenten met volkstuintjes, Turkse Mullahs, apothekerinnen actief in Nicaragua-comités, zwervers in Mercedesen, autonomisten met organische tuinen, wapensverzamelende belastingsambtenaren, pauwkwekende kleine boeren, militante lesbiennes, Tamil ijsventers, huurlingen op verlof, extremistische dierenrechtenactivisten, cocaïnedealers die een fitnessclub - annex solarium - uitbaten, computer freaks die pendelen tussen Californische databanken en natuurparken in Hessen ..." (Enzensberger, 1991, 264-265) Zo gaat dat nog even door. Over diversiteit gesproken.

Er worden ook heel wat andere sociaal-culturele veranderingen gevoed door het proces van individualisering. Denk aan: de de-institutionalisering van het burgerlijk relatietype, de verschuivingen in het stemgedrag van de kiezer. Beide ontwikkelingen komen verder aan bod. Het proces veruitwendigt zich ook in een dalende kerkseheid (bij de Vlamingen tussen 5 en 69 jaar daalde het zondagse kerkbezoek van 52,2% in 1968 tot 20% anno 1990) en in een geloofscultuur die meer persoonlijk en minder traditioneel en institutioneel is (ook veel trouwe kerkgangers onderschrijven niet langer de officiële kerkelijke opvattingen betreffende bijvoorbeeld seksualiteit, abortus of echtscheiding). Sociologen spreken over het voorkomen van een 'religieuze bricolage' en van een 'katholicisme à la carte'. Mensen kiezen uit het geheel van geloofsovertuigingen, rituelen, betekenissen en symbolen die elementen die voor hen zinvol zijn. De grenzen tussen katholieken en onkerkelijken, tussen gelovigen en ongelovigen vervagen. (Dobbelaere & Voyé, 1992, 158; Laermans, 1993, 140; Laermans, 1998) De reacties op dit proces van secularisatie variëren van aanvaarding en zelfs verwelkoming ervan tot 'Give me that old time religion' en een fundamentalistisch revival.

Kortom. Onze samenlevingen zijn minder leesbaar geworden. Zij karakteriseren zich door een reorganisatie van hun wijzen van differentiatie. Ze zijn niet enkel meer collectief (uit te drukken in categorieën van inkomen, van diploma...); ze worden meer en meer geïndivi-

dualiseerd. Er is als het ware een overgang gaande van een duidelijke differentiatie naar een diffuse. (Rosanvallon, 1995, 206-211) Onderbrengen van mensen in categorieën laat hoe langer hoe minder toe uitspraken te doen over hoe langer hoe minder van hun opvattingen en gedragingen. Inkomensniveau, cultureel kapitaal en beroep zijn weliswaar nog altijd elkaar overlappende categorieën, maar de mate van overlapping is verkleind. Deze verschuiving houdt vele nieuwe uitdagingen in. Een voorbeeld maar. Het heeft betrekking op wie in het hoger onderwijs te maken heeft met sociaal beleid ten behoeve van studenten. Er zal meer moeten worden 'gescreend', minder geredeneerd in categorieën, zeker niet in grote categorieën. De basisstelling is dat om effectief te zijn sociaal politieke maatregelen mensen in hun particulariteit (als individu, als lid van een kleine categorie, als iemand met wisselende statuten...) moeten beschouwen. (Lammertyn & Vos, 1997) Men zal sociale voorzieningen meer moeten afstemmen op de diversiteit van de sociale en/of individuele hindernissen waarmee studenten te maken hebben in hun contact met het hoger onderwijs. En de verlangens die bij de studentengroep leven zijn zo mogelijk nog individueler geworden. Wat dacht u van verzoeken gericht aan de huisvestingsdienst als: 'Ik wil gedurende vijf maanden van het academiejaar drie dagen per week een kamer huren.' 'De standaardmens voorbij' is de titel van een recent gepubliceerd boek van de Nederlandse socioloog Van Houten; een boek waarin hij de stelling uitwerkt dat onze verzorgingsstaat te zeer uitgaat van het beeld van standaardmensen en dat wie daar niet aan beantwoordt, gemarginaliseerd wordt. (Van Houten, 1999)

2. Over gezinnen, vrouwen, mannen en hun kinderen

Deels afzonderlijk, deels in combinatie met andere processen beïnvloedt individualisering ook veel van wat er in de gezinnen gebeurt. Een gezin - het begrip roept onwillekeurig een aantal connotaties op. Het verwijst naar een wettelijk gehuwd koppel met een of meerdere kinderen. Een kerngezin of een nucleair gezin heet dat. Een hierbij aansluitende connotatie betreft de gezagsstructuur in de gezinnen: een institutioneel ondersteund gezag van mannen over vrouwen en over hun kinderen. Het patriarchale gezin. Welnu, ook dit beeld van het standaardgezin is aan erosie onderhevig. Wat er zich momenteel manifesteert aan veranderingen in de relaties tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen is voor sommigen alleen maar te duiden in termen van 'verval'. Anderen spreken over: 'Das ganz normale Chaos der Liebe.' (Beck & Beck-Gernsheim, 1990) Laat ons eerst wat cijfers bekijken. (voor meer info, zie: Dumon, 1998; Matthijs, 1994, 1998)

In alle hoog geïndustrialiseerde landen doet zich een sterke daling voor van de huwelijksintensiteit. In 1997 waren er in België 48.000 huwelijken, in 1970: 73.300. Huwelijken worden afgesloten op latere leeftijd. In 1970 bedroeg de gemiddelde huwelijksleeftijd (eerste huwelijk) van vrouwen 22,4 jaar; in 1995/96 is dit cijfer opgelopen tot 28,9 jaar. Er is voorts de stijging van het echtscheidingscijfer: 27.000 echtscheidingen in 1997, 6.400 in 1970. Het gecumuleerde echtscheidingscijfer (prognose) na 25 jaar huwelijk wijst, voor de recentste cohortes, op een scheidingsratio van een derde. Het aantal gescheidenen dat hertrouwt, daalt. De gronden waarop echtscheiding wordt aangevraagd verschuiven: echtscheiding op grond van bepaalde feiten ('divorce sanction'): van 80% in 1970 naar 43,4% in 1994; echtscheiding door wederzijdse toestemming ('divorce d'accord'): van 20% in 1970 naar 56,6% in 1994. De relaties binnen de nieuw gevormde ('patchwork') gezinnen worden complex: mijn kinderen, uw kinderen, onze kinderen met de daaraan verbonden verschillende regelingen, gevoeligheden en conflicten.

Met betrekking tot de ontwikkeling van de vruchtbaarheid valt op te merken dat België in de afgelopen decennia de overgang heeft doorgemaakt van een land met een - in westers perspectief - relatief hoge vruchtbaarheid naar een land met een lage vruchtbaarheid. De breuk ligt in het begin van de jaren zeventig. Het totaal vruchtbaarheidscijfer duikelde er onder het vervangingsniveau van 2,1 kinderen per vrouw; momenteel bedraagt het 1,55. Het aandeel van de buitenechtelijke geboorten in het totaal van de geboorten is opgelopen van 2,1% in 1960 tot 16% in 1995/96. Dat is ongeveer het niveau van Nederland en Luxemburg. In Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk is - voor 1995/96 - rond de 35% van de geboorten buitenhuwelijks. In de Scandinavische landen (uitgezonderd Finland) schommelt het cijfer rond de helft van de geboorten. (voor cijfergegevens zie: Lesthaeghe, Meeusen, Vandewalle, 1998)

Op 10 jaar tijd (1982-1991) is het aantal 21-24-jarige vrouwen dat ongehuwd samenwoont gestegen van 4% tot 8%. Merkwaardiger nog is hoe wat in de jaren zestig nog 'in concubinaat leven' genoemd werd en als dusdanig bestreden, momenteel vrij algemeen wordt aanvaard. De quasi-institutionalisering van de vormen van samenleven buiten het gezin en niet voorzien in het recht, signaleert wellicht meer nog dan het fenomeen zelf, het tempo van de verandering. De zogenaamde 'samenlevingscontracten' zijn pogingen om deze vormen van samenleven te reguleren.

Er is vervolgens de ontwikkeling in de samenstelling van de huishoudens. Hoeveel procent van de gezinnen beantwoordt (nog) aan het boven geschetste standaardgezin. Cijfers voor België tonen dat het standaardgezinstype (gehuwd koppel met kinderen) nog ongeveer een derde bedraagt van het aantal gezinnen. (Van den Bergh & Van Dongen, 1998, 9-11) Steeds meer mensen leven alleen. Hun aandeel in het geheel van de huishoudens steeg van 16,8% in 1961 tot 30,5% (1 januari 1998 - totaal aantal huishoudens: 4.178.680). Het gaat hier in hoofdzaak om ouderen - vooral vrouwen - maar ook om jongere mensen die bewust hebben gekozen voor het alleenleven. Niet minder belangrijk is het aantal éénuoudergezinnen: 2,4% vaders en 8,1% moeders met ongehuwde kinderen (1 januari 1998).

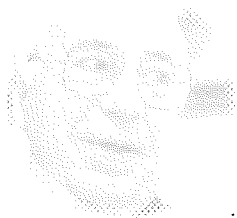
Zoals gezegd, het beeld van het standaardgezin is aan erosie onderhevig. Op vrijwel alle punten die te maken hebben met huwelijk, gezin, seksualiteit, kinderen ... is keuzemogelijkheid en keuzedwang opgetreden. "Het is niet meer duidelijk of men zal trouwen, wanneer men trouwt, of men samenwoont en niet trouwt, trouwt en niet samenwoont, of men kinderen krijgt binnen of buiten het huwelijk/gezin en opvoedt met diegene waarmee men samenleeft of met diegene die men liefheeft maar die met iemand anders samenleeft, of men kinderen krijgt vóór, na de loopbaan of er midden in ..." (Beck & Beck-Gernsheim, 1995, 15) Er manifesteert zich een ont koppeling en verdere differentiëring van huwelijk en gezin, nieuwe levenswijzen en relatiepatronen doen zich voor. Het wordt almaar moeilijker het begrip voor het aanduiden van een bepaalde realiteit en de werkelijkheid zelf, met elkaar te relateren. Begrippen zoals gezin, huwelijk, ouderschap, vader (gescheiden vader, vader in een eenoudergezin, donovader, weekendvader, ongehuwde vader, stiefvader, huisman ...), moeder (draagmoeder, zwangere grootmoeders ...) verzwijgen en bedekken een groeiende veelheid van toestanden.

gen en bedekken een groeiende veelheid van toestanden.

Verschillende elkaar versterkende factoren liggen aan de basis van deze verschuivingen. Vooreerst is er de nog steeds groeiende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. De vrouwelijke activiteitsgraden stijgen en die stijging verspreidt zich over steeds meer leef-

tijdscategorieën. Deze feminisering van de arbeidsmarkt is zelf een gevolg van de ontwikkeling van de nieuwe economie; een economie met een groeiende dienstensector en (dus) met een overwegend vrouwelijke tewerkstelling. Vrouwelijke arbeid is gemiddeld genomen goedkoper dan mannelijke. Er zijn de vrouwelijke vaardigheden op het relationele vlak die de nieuwe economie maar al te graag gebruikt voor haar relaties met personeel en klanten. En vooral: de nieuwe onderneming is een netwerkonderneming die in allerlei opzichten flexibiliseert. Prima kandidaten hiervoor zijn de vrouwen. Huishouden en opvoeding van de kinderen combineren met werken buitenshuis - hierbij nog altijd onvoldoende geholpen door hun mannen - lokt hen naar het flexibele werkrooster, het tijdelijke, het deeltijdse werk. Deze toenemende arbeidsmarktparticipatie heeft wel de vrouwelijke onderhandelingsmacht ten opzichte van hun mannen verhoogd en de legitimiteit ondermijnd van de patriarchale dominantie. Ten tweede zijn er de contraceptiva, gevolgd door de in vitro fertilisatie die meer en meer controle toelaten over de frequentie en de timing van de geboorten. Er is de gelijkstelling van de onderwijskansen. Aan de Vlaamse universiteiten zijn er sinds kort meer vrouwelijke generatiestudenten dan mannelijke. Er is de feministische beweging die, kracht puttend uit een afnemende genderongelijkheid, een nieuw elan heeft gekregen. Beck (1992, 103-104) parafraserend: er is in onze maatschappij een in potentie explosieve mengeling tot stand gekomen van 'nieuw bewustzijn' en 'oude toestanden'. Via de gelijker wordende onderwijskansen en een toegenomen bewustzijn van hun positie, zijn jonge vrouwen verwachtingen gaan ontwikkelen van meer gelijkheid en partnerschap in hun beroeps- en familiaal leven, verwachtingen die botsen met tegengestelde ontwikkelingen op de arbeidsmarkt alsook met het gedrag van veel mannen. Velen onder hen hebben zich geoefend in de retoriek van de gelijkheid, zonder hun woorden door daden te laten volgen. De ongelijkheid groeit naarmate de gelijkheid toeneemt. Het is weinig waarschijnlijk dat dit bewustzijn teruggedraaid zal worden. Integendeel, veel waarschijnlijker is de prognose van een lang conflict.

Deze krachten hebben het patroon van het gezin zoals aanwezig in de industriële maatschappij doorbroken; een industriële maatschappij die weliswaar een moderne maatschappij is, maar eigenlijk nog maar in gehalveerde gedaante. Halfmodern omdat van bij de geboorte vast lag wie - man of vrouw - hoe zou worden gesocialiseerd, waar zou werken, een eigen of een tweedehands inkomen zou hebben enz. En die rollen en praktijken werden tot natuur verheven. Zij werden verbonden met het 'wezen van de vrouw' en het 'wezen van de man' en zodoende als eeuwig en als rechtvaardig geproclameerd. Met de ontwikkeling van de boven vermelde maatschappelijke krachten wordt de gehalveerde en geslachtsspecifieke moderniteit doorbroken en hiermee ook de van kracht zijnde gezinsmoraal, de normen en taboes betreffende huwelijk, gezin, seksualiteit. De individualisering waarvan boven sprake was lange tijd een exclusief mannelijk privilege. Nu dit proces zich ook doorzet bij het vrouwelijk deel van de bevolking - 'all men are equal ... and so are women' - wordt ook de relatie tussen de seksen ter discussie gesteld binnen het gezin, in de politiek, in het economisch leven. Om het met een paar citaten uit werk van Beck-Gersnheim (1995, 61-62) heel scherp te stellen: " ... zolang alleen de man zijn capaciteiten kon ontwikkelen en de vrouw complementair hiermee verplicht was voor hem en voor de kinderen te zorgen, bleef de gezinscohesie min of meer intact - ten koste van haar eigen interesses en persoonlijkheid." ... "Voor het eerst in de geschiedenis bevinden man en vrouw zich in een situatie waarin zij onderhevig zijn aan de kansen en de risico's van een door henzelf samengestelde biografie. En hoe meer vrouwen zichzelf zien als individuen met eigen wensen, des te meer zij het niet aanvaarden wanneer deze niet worden vervuld. Wanneer vrouwen vroeger

ontgoocheld waren met hun huwelijk gaven ze hun hoop op, nu houden ze vast aan hun hoop en zeggen ze hun huwelijk op.” Maar er is niet alleen scheiding, er is ook een proces gaande van verheerlijking van de relatie. Paradoxaal genoeg worden beide veroorzaakt door dezelfde krachten. Naarmate de traditie verdwijnt, groeit het verlangen naar geborgenheid, zekerheid, intimiteit; groeien de verwachtingen die men stelt aan de relatie met de andere. “De verheerlijking van de liefde is recht evenredig met wat de moderniteit de mensen heeft doen achterlaten. Geen God, geen priesters, geen klasse, geen burens ... wel JIJ. En de omvang van JIJ is recht evenredig met de omvang van de leegte.” (Beck, 1992, 113-114)

Wat er gaande is, is dus zeker niet het verdwijnen van het gezin. Het merendeel van de mensen blijft huwen, het merendeel van de huwelijken houdt stand. Na scheiding hertrouwt ongeveer 50% van de mannen en vrouwen. Sociologen moeten opletten zich niet te bezondigen aan wat ze de media verwijten, namelijk dat alleen het afwijkende nieuws-waarde heeft. Wel voltrekt zich een intense diversificatie van de gezinnen en een verandering van hun interne machtsverdeling. Onderhandeling over rollen, regels en verantwoordelijkheden vervangt de traditie. Het partnerschapsrelatietype is het burgerlijk relatietype aan het aflossen (Van der Avort, 1988, 37-39), egalitaire relaties verdringen complementaire (du Bois-Reymond, 1996, 2), de contouren van het postfamiliale gezin (het gezin met de vele gezichten) zijn zich aan het aftekenen. (Beck-Gernsheim, 1998) Het nieuwe relatietype kenmerkt zich door ‘pure relaties’ (Giddens, 1998b, 124), dit wil zeggen door relaties gebaseerd op emotionele communicatie eerder dan op institutioneel gegeven genderrollen en door een persoonlijke democratie. Goede relaties zijn relaties waar elke partij gelijk- waardig en zelfstandig is, waarbij meningsverschillen worden uitgesproken eerder dan verdrongen en die vrij zijn van geweld. Het kenmerk bij uitstek van de huidige relatiecultuur, aldus van der Avort, is ‘explicitering’. In geëxpliciteerde verhoudingen staat niets bij voorbaat of voor altijd vast, elk aspect van de relatie kan voortdurend onderwerp van reflectie en evaluatie zijn, waarover via uitgebreide communicatie onderhandeld wordt. Het koppel moet bij wijze van spreken elke dag opnieuw uitgevonden worden. (let wel: niet letterlijk op te vatten, zou onleefbaar zijn) Het moderne relatietype is gulzig: het samen zoeken naar een evenwicht tussen individualiteit en solidariteit vraagt een grote investering. (van der Avort, 1987) Kan de liefde de vrijheid overleven?

Drie nuanceringspunten. Een: het nieuwe relatietype is zeker nog niet dominant. Twee: de klassenfactor blijft een rol spelen in het afstand nemen van traditie en gewoonte. Drie: bij het nieuwe blijft veel van het oude hangen. Misschien moeten we de verhouding tussen de beide relatietypes conceptualiseren als de twee uitersten van een continuüm waarop verschillende (categorieën) individuen zich bevinden. Of nog: als de twee principes die binnen elk van ons zorgen voor spanningen bij de vele keuzen die betrekking hebben op de sfeer van huwelijk en gezin.

Par. 3. Staat en politiek

In de politicologie is het - pratend over politiek - niet ongebruikelijk een onderscheid te maken tussen drie dimensies. Vooreerst is er de politiek (‘politics’) in de betekenis van de organisatie van de politieke representatie; verwijzend naar macht, de verdeling van macht en de hiermee gepaard gaande politieke conflicten. Er is ten tweede politiek in de beteke-

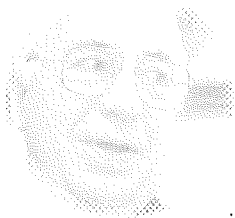
nis van staat ('polity'). Hier gaat het om de institutionele samenstelling van het politieke stelsel waarmee een samenleving zichzelf organiseert. Waar liggen de grenzen van de maatschappij? Wie mag participeren in de politieke besluitvorming? Thema's die onder deze hoofding aan bod komen zijn: de soevereiniteit van de natiestaat (onder meer tegen de achtergrond van het proces van mondialisering), de relaties met internationale en supranationale instellingen, de lokalisering van de politiek. Ten derde is er de dimensie 'beleid' ('policy'). Hiermee wordt gerefereerd naar de vraag welke activiteiten legitiem zijn voor een staat, in welke materies hij mag/moet tussenkomen en waar niet. Deze dimensie is te concretiseren via onderwerpen als: de nachtwakersstaat, de verzorgingsstaat, de interventionistische staat, 'big and small government', 'less' en (dus?) 'better government', privatisering, responsabilisering, deregulering enz. In wat volgt wordt, gegeven het bestek van deze bijdrage, enkel ingegaan op een paar veranderingen die zich situeren binnen de eerste twee dimensies.

A. Politiek

Het begrip politiek verwijst bij velen ongetwijfeld op de eerste plaats naar het parlement, naar die instelling die via de wetten, decreten of ordonnances het land in een bepaalde richting stuurt. Het verwijst naar de regering die deze wetten uitvoert, naar de rechterlijke macht die controleert of ze worden nageleefd en sanctioneert wanneer dit niet het geval is. Zonder twijfel komen ook de politieke partijen in beeld; linkse, rechtse en centumpartijen. Allemaal duidelijk geprofileerd, met een eigen ideologie, een eigen 'kleur'. Politiek verwijst naar verkiezingen, naar democratie, naar ...

Maar zijn die opvattingen nog accuraat? Dateren ook zij niet uit de periode van de industriële maatschappij? Links en rechts: heeft het nog zin in die termen te praten? Of is er een 'Third way'? (cf. Giddens, 1994, 1998a) Voor een deel wellicht wel. Maar anderzijds wordt het almaar moeilijker om thema's zoals veiligheid, zekerheid, milieu, benadrukken van eigen verantwoordelijkheid van het individu in dit referentiekader te plaatsen. Politieke partijen, vakbonden en vele andere organisaties hebben hun programma's, macht en lidmaatschappen uitgebouwd rond de drie klassieke breuklijnen van de Belgische politiek: de sociaal-economische, de confessionele en de taaletnische. Maar wat betekenen die breuklijnen nog? Wie stuurt het land? De daartoe voorziene politieke instanties? Of spelen hier andere krachten een rol? Hoe autonoom zijn de politieke instanties van een natiestaat om deze te besturen? Enzensberger laat er alvast geen twijfel over bestaan: "Lange tijd werd de politiek bekeken met het model van het menselijk lichaam. De regering was de opperste heerser, het hoofd. Deze metafoor is verleden tijd. Er is geen centrum meer dat voorspelt, controleert en beslist. De hersenen van de maatschappij zijn niet meer lokaliseerbaar... Innovaties en beslissingen over de toekomst spruiten al sinds enige tijd niet meer voort uit de politieke klasse. Integendeel, het is pas wanneer een nieuw idee een banaliteit geworden is dat de politieke partijen en regeringen in actie schieten. De werkelijke beslissingen worden op decentraal niveau getroffen, in een wijdvertakt zenuwstelsel dat vanuit geen enkel punt controleerbaar is ... Daardoor verliezen de centrale instanties aan autoriteit en belang." (Enzensberger, 1991, 229) Mooi en uitdagend geformuleerd, maar is dat ook zo?

Uit de vele mogelijke thema's die onder deze hoofding ter sprake kunnen komen, worden er twee geselecteerd. Welke zijn de veranderingen die zich manifesteren in de relatie tus-

sen de burger en diegenen die hem/haar vertegenwoordigen? In welke mate speelt de politiek zich af daar waar de geschiedenis van de moderniteit deze institutie heeft geplaatst?

1. VERANDEREND KIESGEDRAG

Een eerste verandering in de sfeer van de politiek betreft de langzame erosie van de relatie tussen de sociale positie van de kiezer en zijn politieke voorkeur. Hiermee is niet gezegd dat er geen verbanden meer zouden zijn tussen uitgeoefende beroep, religieuze identiteit, onderwijsniveau, leeftijd, regio. Maar de verklaringskracht van deze variabelen wordt zwakker. Dit geldt in het algemeen. Dit geldt op sterke wijze voor specifieke groepen in het bijzonder. Met andere woorden: er bestaat nog niet zoiets als een 'rationele kiezer' die los van elke ideologie, sociale en/of culturele verankering in alle vrijheid zou beslissen zijn stem uit te brengen in functie van het politieke aanbod. Maar wel valt er bij het electoraat een groeiende instabiliteit te bemerken. Stemmen voor een partij heeft een wisselvalliger karakter gekregen, of omgekeerd, een minder geïnstitutionaliseerd karakter.

Hoe manifesteert zich deze, in veel laatmoderne landen te beluisteren, stelling? Onderzoek (Swyngedouw e.a., 1998, 7-8 en 13-25; Billiet, 1993, 106 e.v.) heeft uitgewezen dat er bij de kiezers inderdaad nogal wat verandering is van politieke voorkeur bij de opeenvolgende verkiezingen. Bij de parlementsverkiezingen van 1995 is, in vergelijking met deze van 1991, een derde van het electoraat van partij veranderd. Eenzelfde fenomeen had zich al eens voorgedaan tussen 1987 en 1991: een interne stemmenverschuiving van 32,5% van de Vlaamse kiezers, dit is ongeveer 1,2 miljoen. De verschuivingen tussen 1981 en 1985 en tussen 1985 en 1987 waren maar half zo groot. Op zijn minst een deel van de kiezers vertoont enige wispelturigheid. Het stemmen uit gewoonte en traditie trekt stilaan voorbij, is de commentaar die Billiet geeft op de resultaten van de parlementsverkiezingen van 1991. (Billiet, 1993, 115) Maar anderzijds is er nog altijd een groep van kiezers met een vrij grote partijtrouw. De verzuiling - die sinds een, maximum twee decennia aan kracht heeft ingeboet - stuurt nog altijd het stemgedrag van wie in deze context werd gesocialiseerd. Er zijn ten tweede de oudere kiezers (de vijftig-plussers). Onder die leeftijd neemt het gewicht van actuele thema's toe en wordt er meer gestemd omwille van programmapunten. Overigens, uit meerdere onderzoeken blijkt dat leeftijd een relatief sterke factor is voor het verklaren van het stemgedrag. Het individualiseringsproces zet zich blijkbaar ook hier door. Onduidelijk evenwel blijft in welke mate hierbij generatie- dan wel leeftijdseffecten een rol spelen.

2. POLITIEK WORDT ONPOLITIEK EN VICE VERSA

"The political constellation of industrial society is becoming unpolitical, while what was unpolitical in industrialism is becoming political." (Beck, 1994, 18)

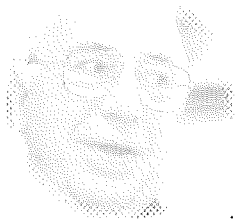
In die ene zin zijn, in de woorden van Beck, een tweede reeks van veranderingen samengebonden die zich de laatste twintig à dertig jaar voordoen op het domein van de politiek. Veranderingen die maken dat er tussen beeld en werkelijkheid een breuk gegroeid is. Wij stellen politiek en staat met elkaar gelijk en politiek met het politieke systeem. Wij verwachten de politiek te vinden in de arena's die ervoor zijn voorzien en bij de ervoor bevoegde actoren: het parlement, de politieke partijen, de regering ... Op zoek naar de politiek kijken we, aldus Beck (1994, 17-18), op de verkeerde plaatsen, op de verkeerde pagina's

van de krant. Er zijn volgens hem en (vele) anderen naast de daartoe voorziene kanalen voor het bedrijven van politiek andere mechanismen van sturing van de maatschappij ontstaan. Hij duidt ze aan met het begrip subpolitiek. Dit wil uiteraard niet zeggen dat de officiële politieke instanties geen invloed meer zou hebben.

a. Een nieuwe politieke cultuur

Een eerste reeks factoren die de politiek als het ware ontgrenst, is toe te schrijven aan de politieke modernisering zelf, aan het gebruik dat de burgers met de jaren zijn gaan maken van de rechten die hen door de grondwet zijn gegeven. De gespecialiseerde democratie krijgt het gezelschap van een nieuwe politieke cultuur bestaande uit heel uiteenlopende centra van subpolitiek die een invloed uitoefenen op alle mogelijke processen van probleemformulering en -oplossing. (Beck, 1992, 192-200) De oorzaken voor deze ontwikkeling liggen, paradoxaal genoeg, niet in het falen van de politiek maar in de successen ervan. Een succesvolle politiek kan in een democratie leiden tot een situatie waarin de instituties van het politieke systeem aan belang inboeten. Ontevredenheid met democratisch gehalte van het politieke systeem is inherent aan de democratie. Als men dat zou verstaan onder de kloof tussen burger en politiek, dan zou ik geneigd zijn te zeggen 'leve de kloof'. Naarmate mensen meer gebruik maken van de rechten die ze hebben, naarmate zij hun rechten 'leven geven', ontgrenzen zij de officiële politieke instituties. Naarmate er tijdens deze eeuw met des te meer succes gestreden werd voor politieke rechten, des te nadrukkelijker het primaat van het politieke systeem - met zijn gecentraliseerde besluitvormingsstructuur en hiërarchische gezagsrelaties - in vraag werd gesteld en des te fictiever de concentratie van de besluitvorming aan de top van het politieke systeem. Beleid wordt in zijn opeenvolgende stadia als het ware een proces van collectieve actie. De onderhandelingshuishouding is de bevelshuishouding aan het aflossen. (de Swaan, 1983) Dé oplossing bestaat niet meer, er zijn er vele. Decentralisering van de officiële besluitvormingsautoriteit is hiervan een noodzakelijk gevolg.

De politieke modernisering ontgrenst de politiek en politiseert de maatschappij. (Beck, 1992, 1994) Deze nieuwe politisering is vooreerst te zien in de brede politieke activering van de burgers, gaande van actiegroepen allerhande tot de nieuwe sociale bewegingen. Maatschappelijke druk uitoefenen is tegenwoordig niet langer het voorrecht meer van het kapitaal. Tegenover de staat staan momenteel, naast de klassieke sociale organisaties, honderden actie- en belangengroepen. De conventie dat politiek een gebeuren is dat zich moet afspelen binnen de grenzen van het politieke systeem (met verkiezingen, politieke partijen, parlement ...), werd doorbroken. En in een vrij korte periode transformeerden de 'onconventionele vormen van politieke actie' zich van een op brede objectieven gerichte, kortstondige en qua aantal vrij beperkte protestbeweging naar een grote variëteit van constaties met een vaak grotere continuïteit en met beperktere, vaak lokale, objectieven. De conventies van de 'georganiseerde democratie' (moderniteit) werden doorbroken. (Wagner, 1994, 134-135) Er zijn ten tweede de ontwikkelingen in de rechtspraak. In de rechterlijke besluitvorming is zich een proces van pluralisering en politisering aan het voordoen. De magistratuur beschikt immers over een zekere bewegingsvrijheid die haar toelaat de rechtsregel te interpreteren. Zo vult ze de gaten die de wetgever liet vallen ... en doet ze aan politiek. (Huyse, 1994, 104) Ten derde zijn er de media met hun almaar toenemende capaciteit om problemen te definiëren en de prioriteiten op de maatschappelijke en politieke agenda te herschikken. En tenslotte, meer dan ooit geldt: "het persoonlijke is poli-

tiel.” Het proces van individualisering verruimt de mogelijkheid tot besluitvorming in de privé-sfeer en tot een subpolitieke sturing. De antwoorden die mannen en vrouwen geven op al de vragen in verband met vruchtbaarheid, ouderschap, vormen van samenwonen, gelijkheid van man en vrouw hebben hun politieke kant. Kortom: de verschillende arena's van culturele en sociale subpolitiek resulteren tezamen in een nieuwe cultuur die een belangrijke factor aan het worden is voor het beleid en de technisch-economische ontwikkeling. Participatie is het trefwoord voor deze ontwikkeling.

b. Er is nog een tweede beweging gaande waarbij wat vroeger onpolitiek was, nu politiek geworden is. Zij heeft te maken met de modernisering van het techno-economisch systeem. Ze betreft de ontwikkelingen op het gebied van het wetenschappelijk onderzoek en de technologie en hun relatie met de economie. De micro-elektronica, de biotechnologie, de informatie- en communicatietechnologie ... ontgrenzen de politiek. De subpolitiseringsverloop hier via het traject van de feitelijke impact van wetenschap en technologie op de maatschappij en via de reactie erop vanuit de bevolking.

De capaciteit van wetenschappelijk onderzoek en technologie om de toekomstige maatschappij te sturen is momenteel zeer groot, veel groter dan in de periode van de industriële maatschappij. Op een indirecte en meestal niet onmiddellijk onderkende manier, apart van de officiële politieke instituties, bewerkstelligen zij sociale verandering. Denk aan de ontwikkelingen in de genetica. Het vermogen om bij een pasgeborene of zelfs bij een embryo van enkele weken te voorspellen op welke leeftijd het welke aandoening zal krijgen, neemt snel toe. Dit is van enorme invloed op mens en maatschappij. Maatschappelijk gezien kan dit bijvoorbeeld de bereidheid tot solidariteit aantasten bij wie weet minder kans te lopen op dergelijke aandoeningen. (cf. Van Den Berghe, 1994) We zullen derhalve de solidariteit moeten herdenken in functie van het weten, in functie van de individuele lotsbestemming van het individu. (Rosanvallon, 1995) En of een nieuw medisch-biologisch experiment op mensen succesrijk is, kan maar met wetenschappelijke zekerheid worden bepaald na de implementatie ervan. Op dat moment is een grens overschreden met alle individuele en sociale gevolgen van dien. En dit alles gebeurt zonder dat de daartoe geëigende politieke instituties hiervoor hun fiat geven. Constant worden zij geconfronteerd met voldongen feiten. Gelijkaardige ontwikkelingen doen zich voor in het bedrijfsleven. Investeringsbeslissingen bepalen toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen. Kortom: “Progress is a blank check to be honored beyond consent and legitimation”. Deze techno-economische subpolitiek was/is relatief immuun voor kritiek. In politieke termen vertaald, komt een dergelijke praktijk zo ongeveer neer op het beraadslagen over een wet nadat hij is uitgevaardigd en toegepast. Dan pas immers zijn de gevolgen ervan duidelijk. (Beck, 1992, 203- 208)

Het techno-economisch systeem is evenwel zijn culturele consensus aan het verliezen. De modernisering ervan heeft totaal nieuwe kansen met zich meegebracht voor interventie in het leven van mens en maatschappij. De micro-elektronica laat ons toe in te grijpen in wat er gebeurt binnen de bedrijven en op de arbeidsmarkt. De gentechologie plaatst de mensheid als het ware in een goddelijke positie (“God wordt gedemocratiseerd”). Het wordt mogelijk nieuwe materialen en levende wezens te scheppen. De biologische en culturele fundamenteën van het gezin zijn in een revolutionaire beweging terecht gekomen. Heel veel nieuwe kansen. Maar ook op zijn minst evenveel risico's. Is technische vooruitgang nog wel gelijk aan sociale vooruitgang? Meer en meer worden onderzoekers, bedrijfsleiders,

bankiers ter verantwoording geroepen. Ze worden geconfronteerd met de vraag naar de publieke legitimering van wat ze doen. En de roep om een ethische reflectie neemt toe.

2. STAAT

Een tweede dimensie van politiek wordt in het Engels aangeduid met de term 'polity'. De hiermee opgeroepen thema's zijn die van de soevereiniteit van een staat, de relaties met andere staten en met internationale instellingen, de relatie ook tussen de nationale staat en de onderdelen ervan. Het beeld dat wij over deze thema's doorgaans hebben is er een van een politiek systeem dat samenvalt met een nationale staat. Een nationale staat die binnen zijn territorium soeverein is, niet bepaald wordt door anderen, autonoom, onafhankelijk ... Binnen dat territorium leven er staatsburgers en inwoners van vreemde nationaliteit. Het verschil weerspiegelt zich in hun rechten. En als een of andere sociale problematiek moet worden aangepakt denken we automatisch aan de Wetstraat. Komt dat beeld nog overeen met de sociale werkelijkheid? Neen, zeggen sommigen. De nationale staat is een fictie geworden. (Ohmae, 1995) Anderen zijn voorzichtiger en plaatsen een vraagteken achter die machteloosheid van de staat: 'A powerless state?' (Castells, 1997, 243 e.v.) En voor nog anderen is er weinig of niets veranderd. Drie grote bewegingen lijken zich hier te manifesteren.

(1). De politiek breekt uit de kaders van de nationale staat. Een eerste verantwoordelijke hiervoor is het proces van mondialisering. Welke de realiteiten ook mogen zijn die met deze term worden aangegeven, (economie, markten, arbeidsplaatsenconcurrentie, productie, goederen en diensten, financiële stromen, informatie, levensstijl) in elk geval zijn er de politieke gevolgen die in gang gezet worden door de economische mondialiseringsrisico's. "Mondialisering betekent politisering" (Beck, 1997c, 14). De mondiaal agerende economie ondergraaft de fundamenteën van de nationale economie en de nationale staten. Hiermee is een proces van subpolitisering tot stand gekomen dat nieuw is en onoverzichtelijke gevolgen met zich meebrengt. Mondialisering laat zijn invloed gelden op de vakbonden, op de verzorgingsstaat, op de politieke beslissingen en de bureaucratische instellingen van de nationale staat. De effectiviteit ervan ligt in een 'Sachzwangpolitik'. (Beck, 1997c, 15) Het zijn niet, zo hoort men te pas en te onpas verkondigen, de belangen van de ondernemingen die dwingen tot een of andere bezuinigingsoperatie, het is de mondialisering. We worden geconfronteerd met een transnationale economie die via de afbouw van wat hinderlijk kan zijn voor investeringen (bepalingen inzake ecologie, verzorgingsstaat, belastingen, vakbonden ...) gelokt wordt en vervolgens beloond voor de arbeidsplaatsen die ze afstoot. Politieke ondersteuning van deze praktijken hoeft niet meer. De macht van deze transnationale ondernemingen ligt in het feit dat hun greep op de materiële levensaderen van de moderne natiestaten gaandeweg is toegenomen; zonder veel omhaal, zonder discussies hierover in het parlement, zonder revolutie of wetswijziging. Hun macht is toegenomen omdat zij in staat zijn arbeid te exporteren naar die plaatsen waar de kosten voor inzet van arbeidskrachten het laagst zijn; nationale staten tegen elkaar uit te spelen op zoek naar zo laag mogelijke belastingen, zo gunstig mogelijke infrastructurele voorzieningen, zo hoog mogelijke woonkwaliteit voor hun kaderpersoneel, zo beperkt mogelijke vakbondsmacht.

(2) Karakteristiek voor de laatste decennia is ten tweede dat staten hun soevereiniteit zijn gaan delen met internationale instanties en met interne regionale instanties. "Too small for the large problems and too large for the small problems" is het hierbij passende gezegde.

In het informatietijdperk zijn nationale regeringen enerzijds te klein voor de globale problemen, maar anderzijds te groot voor het aanpakken van de problemen waarmee mensen in hun leven van alledag te maken hebben. (Castells, 1997, 273)

Zo ressorteren almaar meer landen onder supranationale instanties, bijvoorbeeld de Europese Unie. Zij maken daarenboven deel uit van organisaties voor: de internationale coördinatie van de economische politiek (IMF, de OESO, de BIB, de G-10 en de G-7); de internationale handel en ontwikkeling (Wereldhandelsorganisatie, UNCTAD, de Wereldbankgroep, Internationale grondstoffenakkoorden); de opvolging van de voedselsituatie en de arbeidsvoorwaarden (FAO, ILO). (Cuyvers, Kerremans, 1997) De toenemende rol van de internationale en supranationale instellingen betekent niet dat nationale staten ter ziele gaan. Maar de prijs die zij betalen voor hun lidmaatschap van dergelijke organisaties is een gedeelde soevereiniteit en, op termijn, het risico op een toenemende irrelevantie en ondermijning van hun legitimiteit. Deze bewegingen zijn te zien als een reactie op de mondialisering van de economische praktijken; de mondialisering van kapitaal, arbeid, grondstoffen, communicatie ... Maar er is ook de mondialisering van de milieuproblematiek - gevat met het begrip 'Weltrisikogesellschaft' (Beck, 1997d) - en ook hier worden kaders gecreëerd waarbinnen staten zich moeten bewegen.

Er is ten tweede de neerwaartse beweging; de deling van bevoegdheden met de regio's. De (gedeeltelijke) autonomie die zij krijgen is een antwoord op de kritiek dat de nationaal functionerende interventionistische staat onvoldoende oog heeft voor het specifieke karakter van de praktijken (economische, culturele ...) in de regio's en lokaliteiten. België is daar een duidelijk voorbeeld van. Maar het fenomeen is internationaal. "This trend is apparent all over the world in the 1990s." (Castells, 1997, 272) Daarenboven zien we een tendens waarbij regio's die zich situeren op het territorium van twee of drie staten gaan samenwerken op cultureel en economisch vlak: Zuid-West-Vlaanderen en Noord-Frankrijk, Belgisch- en Nederlands-Limburg, enz.

Par. 4. Op weg naar een tweede moderniteit?

De vorige paragrafen lieten een aantal economische, sociaal-culturele en politieke ontwikkelingen de revue passeren. Hebben zij iets met elkaar gemeenschappelijk? Of zijn het bewegingen die zich los van elkaar voltrekken? Voor het antwoord op deze vragen wordt aangeknoopt bij de sociologische theorieën waarover sprake in de inleiding op deze bijdrage. Met name bij de theorie van de reflexieve modernisering, een theorie waartoe onder meer Beck, Giddens en Wagner, elk op hun manier, een bijdrage hebben geleverd.

1. Reflexieve modernisering

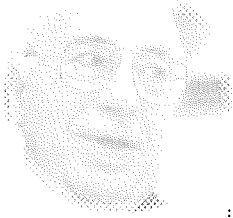
Die theorie stelt dat wat we momenteel meemaken op diverse maatschappelijke domeinen het gevolg is van de moderniseringsprocessen die zich voordeden/voordoen ten tijde van de industriële maatschappij. Wij worden momenteel geconfronteerd met de gevolgen van de gevolgen. We leven in de 'age of side-effects' (Beck, 1997, 11 e.v.), in de periode van de reflexieve moderniteit. Moderniteit verwijst naar principes als rationaliteit, geloof in de wetenschap, methoden van argumentatie en twijfel, maakbaarheid en beheersbaarheid van de samenleving, autonomie van het subject, sociale gelijkheid, universaliteit enz.

Naarmate de industriële maatschappij zich verder ontwikkelt, ontstaan er tal van krachten die de maatschappelijke vormgeving aan de moderniteit - onder de vorm van instituties, conventies, organisaties ... op het vlak van economie en arbeidsbestel; cultuur, individu en gezin, staat en politiek, enz - openbreken.

Welnu, het is deze dynamiek die ons in een nieuw type samenleving brengt; niet een revolutie, niet de politieke debatten en daaropvolgende beslissingen van parlementen en regeringen. De industriële maatschappij is zichzelf tezelfdertijd aan het ondergraven en aan het overstijgen en dit gebeurt via de ontwikkelingen die zij zelf in het leven heeft geroepen. De continuïteit wordt de oorzaak van de breuk. De gevolgen van de moderniteit doorbreken als het ware het 'gehalveerde karakter' van de moderniteit dat kenmerkend was/is voor de industriële maatschappij. Zij doorbreken het compromis dat er was bereikt tussen moderniteit en premoderniteit. De industriële maatschappij kan inderdaad worden gezien als een maatschappij die berust op een tegenstelling tussen de universele principes van moderniteit en de door haar uitgebouwde instituties waarbinnen die principes slechts op een partiële, sectoriële en selectieve wijze gerealiseerd worden. (Beck, 1992, 14) Wat we meemaken is dus niet het einde van de moderniteit, maar het einde van een bepaald soort van institutionalisering/vormgeving van de moderniteit. Dit nieuwe stadium, waarin vooruitgang kan omslaan in zelftransformatie, waarin één soort modernisering een ander soort ondergraft, noemt men het stadium van de 'reflexieve' of de 'tweede moderniteit'.

De grenzen waarmee de eerste moderniteit het arbeidsbestel, het individu, het gezin, de politiek enz. heeft omringd, zijn open gebroken. En hiermee staan ook veel andere maatschappelijke conventies op de tocht. Het is met deze gevolgen - positieve en negatieve, uitdagingen en gevaren - dat de mensen nu moeten leven. Het is voor die gevolgen dat ze op zoek zijn naar nieuwe oplossingen. Wat betekent dit alles concreet? Doorheen de tekst werden impliciet vele voorbeelden gegeven. Een paar expliciteringen.

De flexibiliteit gevraagd aan de werknemers, zelf een gevolg van het zoeken naar een andere opvulling van rationaliteit en efficiëntie, heeft gevolgen voor de wijze waarop ons stelsel van sociale bescherming tot op heden was/is uitgebouwd: het kwam immers tot stand in een veel meer gestandaardiseerde maatschappij, een maatschappij met vaste arbeidsuren, een perspectief op een voltijdse en levenslange (alhoewel) werkzekerheid. De weerslag ervan op de relaties tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen is al even ingrijpend. A la limite vragen temporele, ruimtelijke, contractuele ... flexibiliteit om niet gebonden individuen, om relatielose mensen, om een maatschappij zonder kinderen. En wat met het verenigingsleven? Op het moment dat het geplaagd wordt door zijn eigen successen - per slot van rekening is het mede door hun toedoen dat mensen tegenwoordig zelf hun biografie kunnen schrijven - krijgen zij af te rekenen met de praktische gevolgen van de flexibiliteit. Vindt maar eens een dag en uur dat voor iedereen past voor het organiseren van een activiteit of het beleggen van een vergadering. Om dan nog maar te zwijgen van de voetbalploeg die straks onder het weekend een match moet spelen met stijgen naar een hogere afdeling als inzet en die een spits en een back moet missen omdat zij in flexibele stelsels werken. In Nederland was een dergelijke situatie vorig jaar naar verluidt de druppel die de emmer deed overlopen voor vakbonden, hierin gesteund door een aantal kerken, om te reageren tegen de 24-uren economie. Een nieuw domein ligt open voor maatschappelijke actie van vakbonden, overheid, sociale bewegingen... met als opdracht: het civiliseren van flexibiliteit. Voor mannen en vrouwen, ouders en kinderen bevat een geciviliseerde vorm van flexi-

biliteit immers ook enorme kansen. En de nieuwe initiatieven beginnen zich te manifesteren. Denk aan de zogenaamde 'oranje banen', aan de pogingen om de verlangens van bedrijven inzake flexibiliteit te combineren met de verlangens van de werknemers. De gestandaardiseerde arbeid van de industriële maatschappij, is de voorbije tien, twintig jaar gedestandaardiseerd. Stilaan ontstaan pogingen om op een nieuwe, tot op heden nog onduidelijke wijze, te zoeken naar nieuwe conventies. Totdat ook deze weer zullen doorbroken worden ...

Het grenzenloos worden van de economie creëert een toestand van bedreiging en kansen voor de werknemers. Kansen voor wie in staat is veel waarde toe te voegen; bedreiging voor de laaggeschoolden. Zij komen in concurrentie met een mondiale arbeidskracht. Per uur worden er 12.500 nieuwe wereldburgers geboren. Per dag zijn er dat 300.000. Per jaar ongeveer 100.000.000. Per decennium 1 miljard. En de overgrote meerderheid onder hen is bereid te werken aan een fractie van wat momenteel bij ons voor arbeid wordt betaald. De eerste slachtoffers zijn de laaggeschoolden, maar de concurrentie beperkt zich niet tot de onderste sporten van de ladder. Zij kruipt omhoog. Ook beter geschoolden krijgen ermee te maken. In het zog hiervan worden de ruimtelijke kaarten van welvaart en achterstelling hertekend, en krijgen we te maken met stedelijke probleemwijken, met de de-industrialisering van bepaalde regio's ... maar ook van de regio's die nieuwe kansen krijgen. Ondertussen is diezelfde mondialisering de nationale staat aan het ontfunctionaliseren: een veelheid van niet plaatsgebonden sociale verbanden, marktverhoudingen, communicatienetwerken, levenswijzen doorkruist de territoriale grenzen. Het model van de eerste moderniteit, dat zich kenmerkt door de eenheid van culturele identiteit, territorium en staat, wordt ter discussie gesteld. De antwoorden die de eerste moderniteit gaf deugen niet meer. Het model van de tweede moderniteit kenmerkt zich door mondialisering; en dat betekent denationalisering. (Beck, 1997c, 30) Mondialisering betekent ook het dooreengooien van de gevestigde opvattingen over Noord en Zuid. Er zijn meer en meer 'Zuidens' in het Noorden en 'Noordens' in het Zuiden.

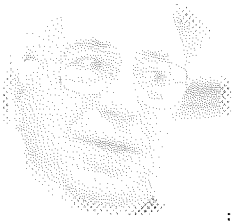
De eerste fase van de moderniteit heeft ons op het vlak van arbeid en economie het fordisme gebracht als systeem van produceren en consumeren. Dat systeem heeft gefunctioneerd, goed gefunctioneerd. Het heeft ons goedkope en dus voor velen bereikbare en kwalitatief hoogstaande goederen en diensten verschaft die het leven een stuk makkelijker hebben gemaakt. Tot bleek dat de gevolgen van die wijze van werken disfunctioneel werden. Denk aan de drie soorten grenzen waarover hoger in de tekst sprake. Het zijn de gevolgen van het fordisme enerzijds en van de andere moderniseringsprocessen anderzijds die de ondernemingswereld, hierin gesteund door de staat, hebben doen zoeken naar nieuwe productiemethoden, nieuwe productmarkten en een nieuwe maatschappelijke omkadering van de beide. En de gevolgen hiervan zijn ingrijpend. Neem het fenomeen van de 'outsourcing', een van de kenmerken van het nieuwe organisatorisch paradigma van het postfordisme. Dit fenomeen veronderstelt op termijn wellicht ook een grondige aanpassing van de vakbondsstructuren. Via 'outsourcing' worden vakbondscentrales tegen elkaar opgezet en bij de vakbonden rijzen interne spanningen. Oplossingen worden gezocht in de richting van het afsluiten van een CAO voor een bepaald bedrijf en al zijn onderaannemers. Bescherming blijft nodig, zeker voor de werknemers die zich aan de periferie van het netwerk situeren: in een bedrijf dat werkt voor een bedrijf dat in onderaanneming werkt voor een ander bedrijf. Zij bevinden zich niet zelden in een heel precarie en stresserende situatie. En de zogenaamde valse zelfstandigen al evenzeer. (cf. Mediaplatform, 1996) Een oplossing vin-

den voor de gevolgen van de gevolgen, is de opdracht. Op zoek naar nieuwe conventies. Een niet zo makkelijke opdracht in een periode waarin de machtsverhoudingen tussen werkgevers en werknemers - mede omwille van de mondialisering - zijn verschoven.

De gevolgen van de eerste moderniteit brengen ons in een andere moderniteit. Tijdens de periode van de industriële maatschappij kregen vrouwen gaandeweg evenveel kansen om te studeren als mannen. De gelijkheid is er zeker nog niet, maar er werd vooruitgang geboekt. Voldoende vooruitgang om de conventies waarbinnen de man-vrouwverhoudingen zich bevonden op het domein van arbeid, politiek ... te doorbreken. Er is in de sociologie een theorie die men de 'theory of rising expectations' noemt. Ze stelt dat mensen reageren tegen onrecht, onderdrukking, sociale ongelijkheid ... op het ogenblik dat er beterschap in zicht is, op het ogenblik dat de deur op een kier wordt gezet. Welnu, die kier dat is in dit geval de grotere gelijkheid op het vlak van het onderwijs en tewerkstelling. Gaandeweg ontstaan eisen voor meer gendergelijkheid op andere domeinen: er zijn de quota bij de opstelling van de verkiezingslijsten, er zijn de emancipatieambtenaren, er zijn campagnes die mikken op een gelijke taakverdeling in het huishouden ('Mijn thuis is waar mijn strijkplank staat'), universiteiten stellen een vrouwelijke adjunct aan voor gelijke kansen enz. Dat alles verloopt niet zonder slag of stoot. En de discussies hierover zijn vaak heel ambivalent. Naast de overtuigden zijn er velen die zich hierbij laten leiden door overwegingen als: de 'tijdsgeest' verbiedt ons tegen te zijn en het zal ook wel niet slecht zijn voor ons imago ... maar in de grond weten we niet zo goed hoe dat nu verder moet of - een stap verder - we menen het niet. En nog een stap verder zien we tegenmoderne reacties verschijnen onder de vorm van een naturalisering van vrouwelijkheid en mannelijkheid. Wanneer de natuur spreekt, stoppen discussies omdat hun object, met name de onzekerheid, verdwijnt. 'Nature cuts all the Gordian knots of modernity' (Beck, 1997a, 86) Het doorbreken van de moderniteit zoals deze uiteindelijk haar vorm kreeg op het einde van de industriële maatschappij, leidt met andere woorden niet automatisch tot meer moderniteit. Ook tegenmoderniteit kan het gevolg zijn en alle mogelijke tussenschakeringen. Welke oplossing uiteindelijk uit de bus zal komen, ligt niet vast. Dat is afhankelijk van sociale, politieke en economische omstandigheden. Dat is afhankelijk van machtsverhoudingen en groepsbelangen, van politieke prioriteiten, wetgeving en rechtspraak en van privé-beslissingen.

Individualisering, zelf een gevolg van een toegenomen hoeveelheid cultureel en economisch kapitaal, alsook van de grotere mobiliteit gevraagd door de arbeidsmarkt leidt tot een grotere mate van vrijheid om de eigen identiteit te bepalen en de relaties met anderen vorm te geven. Dit brengt mensen voor nieuwe uitdagingen. 'Een bewust leven leiden is moeilijk', werd boven gesteld. Wie zelf kiest, wordt zelf verantwoordelijk. Niet iedereen heeft dezelfde capaciteiten om te voldoen aan zijn verplichting tot kiezen. De samenleving van de tweede moderniteit is een samenleving van en voor 'clever people'. (Giddens, 1994, 7) En wat met de zekerheid? Dit brengt niet alleen individuen maar ook maatschappijen voor nieuwe uitdagingen. De toename van opties, van keuze- en handelingsmogelijkheden vraagt om regels die zorgen voor een coëxistentie en compatibiliteit van de opties. Des te meer opties we voor ons zelf openstellen, des te kleiner de waarschijnlijkheid van de optie om een institutioneel kader uit te bouwen dat toelaat die opties in de praktijk te brengen. (Offe, 1996, 10-13)

Ontwikkelingen in de moderne geneeskunde, de biologie, de genetica maken dat we niet

langer overgeleverd zijn aan de natuur, zelfs niet wat betreft de fundamentele vragen die te maken hebben met het begin en het einde van het leven. Wij kunnen ons lot in eigen handen nemen. Maar wat nu? De toegenomen controle op toekomstig leven, plaatst ouderschap in een heel ander perspectief. Er is een nieuw soort verantwoord ouderschap in de maak. Vroeger ging het om de kwantiteit (niet meer kinderen dan men kan (op)voeden), nu om kwaliteit van het nageslacht. Daar waar nieuwe handelingsmogelijkheden beschikbaar worden, beginnen de gedragsstandaarden ook te veranderen. Het rijtje van criteria waarmee nieuwe revolutionaire biotechnologische mogelijkheden, bijvoorbeeld op het gebied van de menselijke voortplanting, achtereenvolgens mee worden beoordeeld, is gekend. Wat in verleden eerst het etiket 'ondenkbaar dat zoiets zou mogen' kreeg en nadien 'bruikbaar voor uitzonderlijke situaties', heet na verloop van tijd 'nieuw' en 'normaal' en in de toekomst 'sociaal wenselijk'. Met andere woorden, na verloop van tijd kan zelfs een sociale druk ontstaan om van die nieuwe, eerst ongeoorloofde mogelijkheden - bijvoorbeeld op het gebied van de prenatale diagnose - gebruik te maken. En naarmate de technologische mogelijkheden om te weten of het nog ongebooren kind gezond zal zijn, groeien, neemt ook de ouderlijke verantwoordelijkheid voor het leven in wording toe. Dat is wat bedoeld wordt met: leren leven met de gevolgen van de ontwikkelingen in de eerste moderniteit. Het is niet iedereen in even grote mate gegeven, de reacties kunnen heel uiteenlopend zijn - van individu tot individu, van groep tot groep - en waar vertwijfeling oprijst zoekt men in de natuur een leidraad voor zijn handelen. (cf. Beck-Gernsheim, 1996) Men wil niet meer weten.

2. Tweede moderniteit

Doorheen al deze voorbeelden komt naar voren hoe de neveneffecten van de moderniseringsprocessen die zich voordeden/voordoen in de eerste moderniteit, die moderniteit als het ware ondermijnen en ons in een nieuwe maatschappelijke situatie brengen; in een tweede moderniteit. Welke zijn haar karakteristieken? Het antwoord op deze vraag is geïnspireerd door een aantal werken van de Britse socioloog Giddens. (Giddens, 1994, 1998a, 1998b)

Specifiek aan de ontwikkelingen van de eerste moderniteit is dat het in die periode ging om moderniseringsprocessen die een maatschappij als het ware in een rechte lijn naar meer welvaart, rationaliteit, universaliteit, gelijkheid, democratie, autonomie, de idee van een maakbare samenleving ... brengen en waar welvaart, zekerheid en algemene verbetering van de levenskwaliteit hand in hand gaan. De tweede moderniteit begint daar waar deze omstandigheden niet meer opgaan en waar modernisering betekent dat de mensen moeten leren omgaan met de grenzen, de spanningen, de moeilijkheden en ... de successen van de eerste moderniteit. We bevinden ons in een maatschappij waarin de omstandigheden waaronder de mensen leven steeds meer het product zijn van hun eigen handelingen en, omgekeerd, waarin hun handelingen in almaar sterkere mate georiënteerd zijn op het omgaan van de risico's en de kansen die ze zelf hebben voortgebracht. Vroeger was dat niet of althans in veel mindere mate het geval. De levensomstandigheden kenmerkten zich toen door externe risico's, nu door voortgebrachte ('manufactured') risico's. (Giddens, 1994, 78-87; 1998b, 204-217) Een extern risico is een risico op het zich voordoen van een gebeurtenis dat individuen onverwacht (als het ware van buiten af) treft, maar dat zich regelmatig en frequent genoeg voordoet in een populatie van mensen om min of meer voorspelbaar te zijn en dus verzekeraar. Voortgebrachte risico's worden gecreëerd door de vooruitgang van de menselijke ontwikkeling, voornamelijk door de vooruitgang van weten-

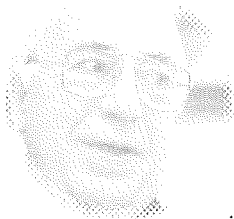
schap en technologie. Het zijn risico's waar we weinig of geen ervaring mee hebben. We weten vaak niet eens welke de risico's zijn van bepaalde nieuwe producten of procédés; laat staan dat we ze accuraat kunnen berekenen met behulp van waarschijnlijkheidstabellen. Dit soort risico is niet alleen verbonden met de menselijke interventie in de natuur; het dringt ook binnen in het persoonlijke en sociale leven. In een wereld waar men niet langer kan vertrouwen op de traditie om te weten wat men moet doen in een ganse reeks van contexten, moeten mensen risico's nemen wat betreft hun relaties en engagementen

Nog anders: wij leven in een 'post-natuurlijke' en in 'posttraditionele' maatschappij. De eerste transformatie betekent uiteraard niet dat we in een wereld zijn terecht gekomen waar er geen natuurlijke omgeving meer zou zijn. Het betekent wel dat er momenteel nog weinig aspecten van de fysische wereld zijn die de menselijke interventie niet heeft aangeeraakt. Het 'einde van de natuur' dateert van de tweede helft van de 20ste eeuw. Het situeert zich daar waar de mensen zich minder zorgen zijn gaan maken over wat de natuur hen kon aandoen dan over datgene wat zij de natuur hebben aangedaan. De actuele maatschappij is ook een posttraditionele maatschappij. Dit betekent niet dat we zouden leven in een wereld waar de traditie dood is. "If once we lived in a traditional world, today we live in a world of traditions." (O'Brien, 1998, 16) Met andere woorden de traditie, het verleden wordt één reden temidden van andere om te doen wat we doen. Leven na het 'einde van de traditie' betekent leven in een wereld waar het leven niet langer als een fatum wordt geleefd.

Besluit.

Op één generatie tijd zijn we van wereld veranderd. En we beseffen het niet. Doorheen deze uiteenzetting zal duidelijk geworden zijn dat - ten gevolge van meer moderniteit - veel van wat tijdens de ontwikkeling van de industriële maatschappij in conventies werd gegoten, aan het afbrokkelen is. Vassily Kandinsky - een in Rusland geboren schilder - heeft ooit een essay geschreven met de titel 'Und'. In dit essay vraagt hij zich af hoe hij het best de twintigste eeuw zou karakteriseren en in vergelijking daarmee de negentiende eeuw. Zijn antwoord was kinderlijk eenvoudig. We leven nu in de eeuw van het 'Und' (het Duitse 'en') niet meer in de eeuw van het 'Entweder - oder', het 'of - of', dat was de negentiende eeuw. (gecit. in Beck, 1993, 9) We leven inderdaad in een tijdperk van vervaging van de grenzen, wazigheid, onduidelijkheid, half-halfsituaties ... (er is nog weinig klaar omlijnd); van vluchtigheid, tijdelijkheid, wisselvalligheid, voorlopigheid, veranderlijkheid, 'until further notice' is het motto geworden (Bauman, 1993, 13) ... (duurzaamheid is aan het verdampen); van heterogeniteit, differentiatie, diversiteit, fragmentatie ... (homogeniteit is op vele domeinen ver zoek); onzekerheid, wisselvalligheid, ... (niet zekerheid).

Maar anderzijds zal al even duidelijk zijn dat er een proces van reconstructie aan de gang is. In alle mogelijke sferen is een zoektocht te zien naar nieuwe afspraken. Dat gebeurt niet zonder slag of stoot. Er is veel strijd vooraleer de nieuwe compromissen tot stand komen. Er manifesteert zich een conflict tussen twee moderniteiten. Maar hoe dan ook, gaandeweg ontstaan er nieuwe praktijken die na verloop van tijd dan weer institutionele vormen aannemen. Het is in die zin dat sprake kan zijn van een tweede moderniteit. Met andere woorden de tweede moderniteit is een toestand in wording. Zij toont zichzelf vooralsnog meer in de principes die er vorm zullen aan geven dan in haar uiteindelijk uitzicht. Principes zoals

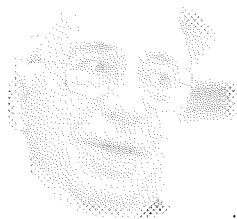

flexibiliteit, netwerkmaatschappij, mondialisering, individualisering, ontgrenzing van de politiek, informatie- en communicatietechnologie, democratisering van interpersoonlijke relaties ... Het zijn principes die voor alle mogelijke domeinen van het maatschappelijke en het persoonlijke leven een grote relevantie hebben. 'Principia media' heeft Karl Mannheim - een socioloog die in het midden van de turbulente jaren een studie schreef met als titel 'Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus' - ze genoemd. (Mannheim, 1935, (1949)) De tweede moderniteit toont haar gezicht op bepaalde domeinen al duidelijker dan op andere. Zij is niet iedereen even goed genegen. Niet voor niets is alom sprake van een nieuwe sociale kwestie.

In die zin zijn de concepten zoals tweede moderniteit, reflexieve moderniteit niet zozeer beschrijvende maar heuristische concepten. Concepten die ons doen kijken naar wat er zich rondom ons afspeelt, die ons doen denken over oorzaken en gevolgen. Concepten die derhalve met veel voorzichtigheid moeten worden gebruikt. Zo niet is de kloof tussen beeld en werkelijkheid niet het resultaat van een verschuiving in de sociale werkelijkheid, maar van een sociologische fantasie.

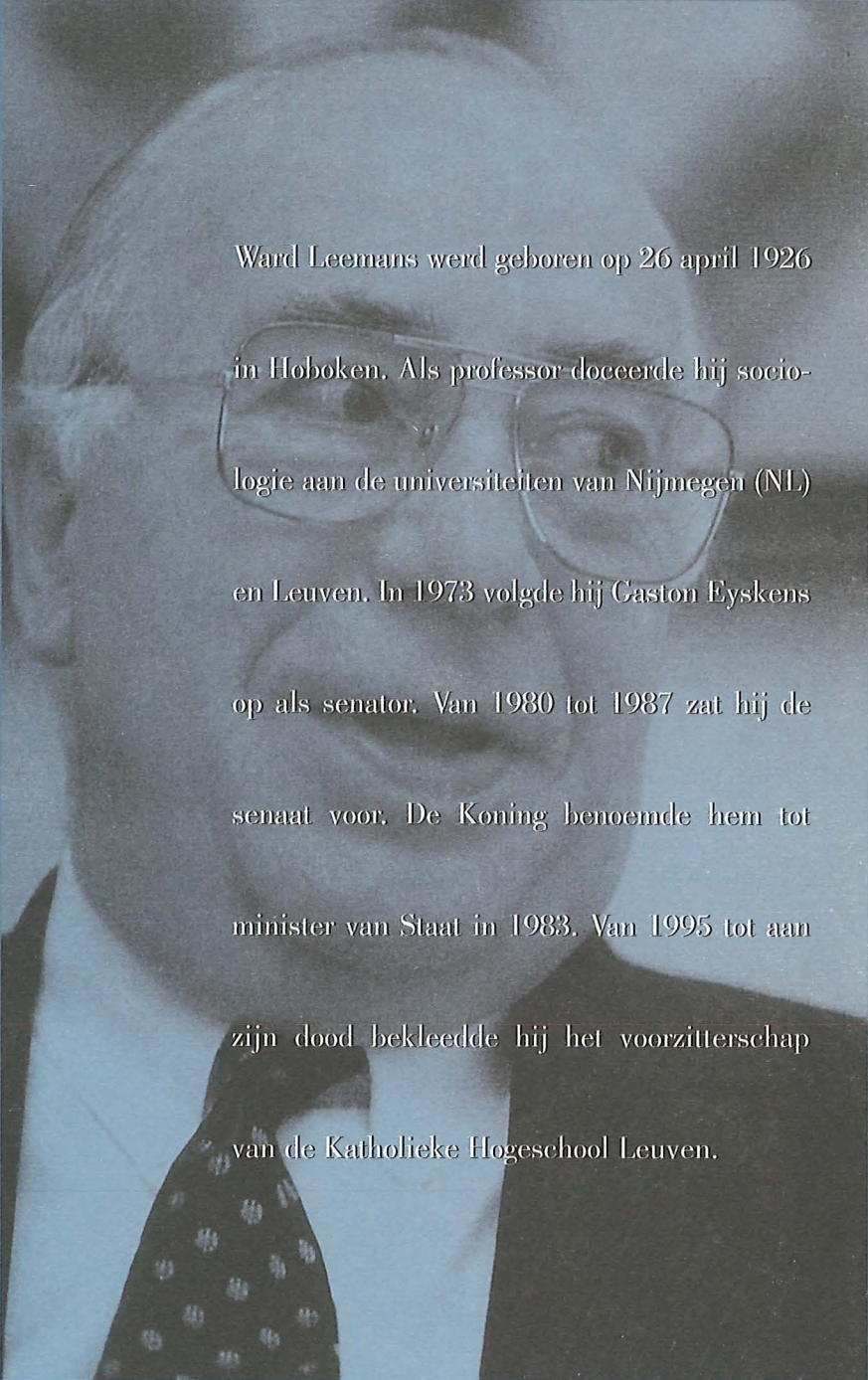
LITERATUURLIJST

- Bauman, Z. (1993). *Postmodern ethics*. Oxford: Blackwell.
- Bauman, Z. (1997). *Postmodernity and its discontents*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, U. (1992). *Risk Society. Towards a new modernity*. London: Sage Publications. (Vertaling van: Beck, 1986)
- Beck, U. (1993). *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, U. (1995). *Ecological politics in an age of risk*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1997a) *The reinvention of politics. Rethinking modernity in the global social order*. Cambridge: Polity Press, 1997. (Vertaling van: Beck, 1993)
- Beck, U. (hrsg.) (1997b). *Kinder der Freiheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (1997c). *Was ist Globalisierung?* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U., (1997d). *Weltrisikogesellschaft, Weltöffentlichkeit und globale Subpolitik*. Wien: Picus Verlag.
- Beck-Gernsheim, E. (1996). Life as a planning project. In: Lash, S., Szerszyn, B., Wynne, B. (eds.). *Risk, environment and modernity. Towards a new ecology*. London: Sage, p. 139-153.
- Beck-Gernsheim, E. (1998). On the way to a post-familial family. From a community of need to elective affinities. In: *Theory, Culture & Society*, 15 (3-4), p. 53-70.
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (1990). *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (1994). *Risikante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (1995). *The normal chaos of love*. Cambridge: Polity Press, 1995. (Vertaling van: Beck & Beck-Gernsheim, 1990)
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (1996). Individualization and 'precarious freedoms': perspectives and controversies of a subject-orientated sociology. In: Heelas, P., Lash, S., Morris, P., (eds.) *Detraditionalization. Critical reflections on authority and identity*. London: Blackwell, p. 23-48.
- Billiet, J. (1993). *Ondanks beperkt zicht. Studies over waarden, ontzuiling en politieke veranderingen in Vlaanderen*. Brussel: VUBpress.
- Bohets, J. (1999). Een mythe met disciplinerende kracht. 'Potentiële' mondialisering doet ons zonder morren in de pas lopen. In: *De Standaard*, 27-28 maart, 24.
- Blanpain, R. (1997). Werken in de 21ste eeuw. Pleidooi voor een culturele revolutie. In: Raymaekers, B. & van de Putte, A., *Nieuwe inzichten voor een samenleving in verandering. Lessen voor de eenentwintigste eeuw*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, Davidsfonds, p. 17-28.
- Castel, R. (1995). *Les métamorphoses de la question sociale*. Paris: Fayard.
- Castells, M. (1996). *The information age. Economy, society and culture. Volume I. The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (1997). *The information age. Economy, society and culture. Volume II. The power of identity*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (1998). *The information age. Economy, society and culture. Volume III. End of millenium*. Oxford: Blackwell.
- Cuyvers, L. & Kerremans, B. (1997). *Internationale economische organisaties*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- De Swaan, A. (1983). Uitgaansbeperking en uitgaansangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelings-huishouding. In: De Swaan, A., *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam: Meulenhof. P. 81-115.

- Dobbelaere, K. & Voyé, L. (1992). Godsdienst en kerkelijkheid. In: Kerkhofs, J. e.a., *De versnelde ommekeer*. Tielt/Brussel: Lannoo/Koning Boudewijnstichting, p.115-161.
- Donzelot, J. (1996). L'avenir du social. In: *Esprit*, Mars, p. 58-81.
- Dubet, F. & Martucelli, D. (1998). *Dans quelle société vivons-nous?* Paris: Editions du Seuil.
- Dubois-Reymond, M. (1996). *Het moderne gezin als onderhandelingshuishouden*. Leuven: Departement Sociologie.
- Dumon, W. (1998). The situation of families in Western Europe: a sociological perspective. In: Matthijs, K. (red.) (1998). *Het gezin. Feiten - vragen - toekomst. Een keuze uit het werk van Wilfried Dumon*. Leuven: Universitaire Pers, p. 201-223.
- Enzensberger, H. (1991). *Mittelmass und Wahn. Gesammelte Erstreuungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Frank, R. & Cook, P. (1995). *The winner-take-all society*. New York: The Free Press.
- Gaullier, X. (1996). La machine à exclure. In: Bourdelais, P. Gaullier, X., Imbault-Huart, M., Olivennes, D., Poursin, J., Stasse, F., *Etat-providence. Arguments pour une réforme*. Paris: Gallimard, p. 204-247.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of modernity*. Stanford California: Stanford.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1992). *The transformation of intimacy. Sexuality, love & eroticism in modern societies*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1994). *Beyond left and right. The future of radical politics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1998a). *The third way. The renewal of social democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. & Pierson, C. (1998b). *Conversations with Anthony Giddens. Making sense of modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Gorz, A. (1997). *Misères du present. Richesse du possible*. Paris: Editions Galilée.
- Gross, P. (1994). *Die Multiptionsgesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Harvey, D. (1990). *The condition of postmodernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Heelas, P., Lash, S., & Morris, P. (1996). *Detraditionalization. Critical reflections on authority and identity*. Oxford: Blackwell.
- Hoogvelt, A. (1997). *Globalisation and the postcolonial world. The new political economy of development*. London: Macmillan.
- Huyse, L. (1994). *De politiek voorbij. Een blik op de jaren negentig*. Leuven: Kritak.
- Kunnenman, H. (1996). *Van theemutcultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit*. Meppel: Boom.
- Laermans, R. (1993). Meer individuele mogelijkheden, minder sociale dwang? Enkele cultuursociologische kanttekeningen bij het naoorlogse individualiseringsproces. In: Dumon, W., Fauconnier, G., Maes, R., Meulemans, E. (red.) *Scenario's voor de toekomst*. Leuven/ Amersfoort: Acco, p. 137-151.
- Laermans, R. (red.), (1998). *Godsdienst en kerk in een geseclariseerde samenleving*. Een keuze uit het werk van Karel Dobbelaere. Leuven: Universitaire Pers.
- Lammertyn, F. & Vos, M. (1997). De verzorgingsstaat in miniatuur. Een sociaal beleid voor studenten. In: *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 88(4), p. 391-421.
- Lammertyn, F. (1998). 'Le nouveau social': maatschappij op zoek naar nieuwe vormen van sociale bescherming. In: *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 89, november, p. 819-845.
- Lesthaeghe, R., Meeusen, W., Vandewalle, K., (1998). *Eerst optellen, dan delen. Demografie, economie en sociale zekerheid*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Mannheim, K. (1949). *Man and society in an age of reconstruction*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Matthijs, K. (1994). *Achterwaarts de toekomst in*. Leuven: Garant.
- Matthijs, K. (red.) (1998). *Het gezin. Feiten - vragen - toekomst. Een keuze uit het werk van Wilfried Dumon*. Leuven: Universitaire Pers.
- Mediaplatform, (1996). Tewelkstelling in mediasector onder zware druk: over het woekeren van valse zelfstandigen. In: *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 87(12), p. 1051-1060.

- Negroponte, N. (1995). *Being digital*. New York: Alfred Knopf.
- O'Brien, M. (1998). The sociology of Anthony Giddens: an introduction. In: Giddens, A. & Pierson, C. (1998b). *Conversations with Anthony Giddens. Making sense of modernity*. Cambridge: Polity Press, p. 1-27.
- Ohmae, K. (1995). *The end of the nation-state. The rise of regional economies*. London: Harper Collins.
- Offe, C. (1996). *Modernity and the state. East, West*. London: Polity Press.
- Permentier, L. (1995). Taalmuseum op zilveren schijf. Woordenboek der Nederlandsche Taal verschijnt op gebruiksvriendelijke cd-rom. In: *De Standaard*, 30 september - 1 oktober, 7.
- Reich, R. (1993). *De wereld aan het werk. Politiek en economie in de 21ste eeuw*. Haarlem: H.J.W. Becht.
- Rifkin, J. (1995). *The end of work. The decline of the global labor force and the dawn of the post-market era*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- Rosanvallon, P. (1995). *La nouvelle question sociale. Repenser L'Etat-providence*. Paris: Seuil.
- Rubin, B. (1996). *Shifts in the social contract. Understanding change in American society*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Schulze, G. (1993). *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Sels, L. & Van Hootegem, G. (1993). Tweesprong. Over droomfabrieken en hun maatschappelijke inbedding. In: Dumon, W., Fauconnier, G., Maes, R., Meulemans, E. (red.) *Scenario's voor de toekomst*. Leuven/Amersfoort: Acco, p. 169-196.
- Swyngedouw, M. & Beerten, R. (1998). De 'bevroren' invloed van sociaal-demografische kenmerken en attitudes op het stemgedrag in Vlaanderen. In: Swyngedouw, M. Billiet, J., Carton, A., Beerten, R. (red.). *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven/Amersfoort: Acco, p. 13-25.
- Van Houten, D. (1999). *De standaardmens voorbij. Over zorg, verzorgingsstaat en burgerschap*. Maarsen: Elsevier/De Tijdstroom.
- Van den Bergh, B. & Van Dongen, W. (1998). *De positie van eenoudergezinnen in Vlaanderen: probleemstelling en kanttekeningen bij het beleid*. Brussel: CBGS.
- Van den Berghe, H. (1994). De medische vooruitgang: inzet en keuzen. In: Hallet, J., Hermesse, J., Sauer, D. (eds.). *Solidariteit - Gezondheid - Ethiek*. Leuven/Apeldoorn: Garant, p. 71-79.
- Van Den Bossche, L. (1998). *Universiteit Gent. Plechtige opening van het academiejaar 1998-1999. Toespraak van de heer Luc Van Den Bossche*. Gent: RUG, 1998.
- Van der Avort, A. (1998). Veranderende partnerrelaties en de problematische gezinsvorming. In Frinking, G. & Nelissen, J. (red.). *Het kind als keuze*. 's Gravenhage: SDU uitgeverij, p. 34-49.
- Van der Avort, A. (1987). *De gulzige vrijblijvendheid van expliciete relaties*. Tilburg: University Press.
- Wagner, P. (1994). *A sociology of modernity. Liberty and discipline*. London/new York: Routledge.

A black and white portrait of Ward Leemans, an older man with glasses, wearing a suit and a patterned tie. The portrait is set against a dark background and is framed by a blue border.

Ward Leemans werd geboren op 26 april 1926 in Hoboken. Als professor doceerde hij sociologie aan de universiteiten van Nijmegen (NL) en Leuven. In 1973 volgde hij Gaston Eyskens op als senator. Van 1980 tot 1987 zat hij de senaat voor. De Koning benoemde hem tot minister van Staat in 1983. Van 1995 tot aan zijn dood bekleedde hij het voorzitterschap van de Katholieke Hogeschool Leuven.